

ББК 87
К82

Це видання здійснено за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

Міжнародний фонд «Відродження» є міжнародним громадським благодійним фондом, що репрезентує в Україні всесвітню мережу фондів, заснованих відомим американським підприємцем та громадським діячем Джорджем Соросом.

Головною метою діяльності Фонду є сприяння розбудові інфраструктури відкритого суспільства, підтримка процесів відродження демократії та інтеграції України в світове співтовариство.

Серед багатьох благодійних програм Фонду значне місце посідає програма «Видавнича справа», що дає змогу українським авторам у цей скрутний час знайти свій шлях до читача.

Більш докладно інформацію про діяльність Міжнародного фонду «Відродження» та, зокрема, його видавничої програми Ви зможете отримати за телефонами: в місті Києві (044) 216-25-96, а також в регіональних відділеннях Фонду в містах: Дніпропетровську (0562) 44-81-76, Донецьку (0622) 95-58-97, Сімферополі (0652) 48-58-97, Львові (0322) 79-70-86, Одесі (0482) 24-63-37, Харкові (0572) 47-01-55.

Науковий редактор та автор передмови
Микола Томенко

Художник-оформлювач
О. Є. Сидоркевич

К 0301020000—042
96 Без оголош.

ISBN 966-03-0041-7

© Д. Т. Кривенко, 1996
© М. Томенко, передмова,
1996
© О. Є. Сидоркевич, художнє
оформлення, 1996

УКРАЇНСЬКИЙ МАНДРІВНИЙ ФІЛОСОФ КІНЦЯ ДРУГОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

Коли ми хочемо виміряти небо,
землю і море, маємо наперед
виміряти себе самих — власною
нашою мірою.

Григорій Сковорода

Певно, вже стає традицією те, що справжнє наукове визнання можливе лише по смерті. Історія життя і діяльності Дмитра Кривенка тому свідчення.

Оригінальний вчений, самобутня людина, власне справжній український манфіл (мандрівний філософ) кінця ХХ століття.

Про природу таких сам Дмитро Кривенко писав: «Манфіли особливо необхідні в критичні часи історії народів і людству. У нас вони одвічно кобзарі Дум, співці Почуття — прагнення Правди і Волі. Однак необхідно, щоб Дума ця була не так про минуле, як про майбутнє, не так про свою «неньку Україну», як про всю планету. Бо планета летить невідомо куди...»

Маємо перед собою приклад Духу творця, що ставить за мету осягнути філософію планети, здобувши статус філософа космогенічного — усього людства. Саме тому серед наукових планів вченого виникла ідея фундаментального дослідження «Українське вчення».

Загалом у його житті завжди були такі взаємовиключні та водночас близькі поняття як дух і природа, геніальність і простота. Може тому про себе Дмитро Кривенко якось лаконічно написав: «Народився поруч з Миклухо-Маклаєм. Українець, не сімейний, не партійний, не антисеміт, не націоналіст (а патріот). Віку не визнаю».

Кривенко Дмитро Тарасович народився 30 жовтня 1941 р. у селі Велика Рача Радомишльського району Житомирської області. Після закінчення середньої школи працював два роки на шахтах Донбасу.

Глибокі знання математики та фізики, які він одержав у школі, спонукали його вступити до одного з технічних вузів Москви — Московського лісотехнічного інституту на факультет електронної техніки. Але підготовка спеціалістів у цьому досить авторитетному вузі його не задовольняє, і він, будучи студентом другого курсу, переводиться у Московський інститут радіоелектроніки, який успішно згодом і закінчує. З метою поглиблення своїх знань у математиці незабаром вступає на механіко-математичний факультет КДУ (без відриву від роботи), який закінчує з відзнакою у 1975 р.

На початку 70-х років Дмитро Кривенко відчуває нагальну потребу у спеціальному вивченні суспільних наук. Він вступає до аспірантури Інституту філософії АН СРСР, яку достроково закінчує та блискуче захищає кандидатську дисертацію у 1976 році.

Викладав фізику в Донецькому університеті, потім у Київському автодорожному інституті, працював декілька років в Інституті філософії АН УРСР, де займався соціологією. Де б він не працював, завжди говорив, учив і писав тільки українською мовою. Водночас відстоював свої погляди, які були далекими від офіційної лінії партії. (Викладав філософію та природу в Київському університеті у 1985-1989 рр.)

Працював над створенням багатомовної філософської праці «Українське вчення» (1966-94 рр.). До середини 1994 року він встиг закінчити і підготувати до друку сім томів: «Принат і принатика (Фундаментальна антологія людини і типологія людей)»; «Наука про владу»; «Досконала людина»; «Смисл життя»; «Сенс нації»; «Досконала держава»; «Ієрархія». Крім того, він написав і підготував до друку два томи (із семи за власним задумом) «Трактату про кохання» та один том «Третє Відродження України».

Прижиттєво Дмитро Кривенко опублікував дві монографії: «Становлення вихідних кількісних понять у фізиці» (Київ, Наукова думка, 1979), «Роз-імперення і де-фашизація» (Київ: Наукова думка, 1992), декілька колективних монографій та десятки наукових статей. Це становить, мабуть, лише 1/20 його наукового доробку. Тому публікація його основних наукових робіт — ще попереду.

За сприянням програми «Видавнича справа» Міжнародного фонду «Відродження» вперше публікуються фрагменти багатотомної філософської праці Дмитра Кривенка «Українське вчення». В основу даного видання покладені ключові розділи першого тому «Принат і принатика (Фундаментальна антологія людини і типологія людей)». На нашу думку, даний фрагмент філософської концепції Дмитра Кривенка дозволить читачеві познайомитися з його науковими поглядами та методологічним принципом розробки ідеології сучасного суспільства. Вважаємо, що попри всі можливі наукові вади авторської концепції, вона прислужиться для сучасної дискусії щодо можливих стратегій соціально-економічного та політичного розвитку України і людства в цілому. Оскільки нині конче необхідно для України — отримати захист «не лише матеріальний, а й концептуальний — через непробивний ідейний мур, який захистив би її навечно, ввів у контекст життя планети як одвічну цінність» (Кривенко Д. Наше сонце ще засяє: Україна стане другою потугою в Європі // Народна газета. 1993. № 28).

Щиро вдячні брату автора Костянтину Тарасовичу Кривенку, професору, доктору економіки за сприяння та безпосередню участь у підготовці даного видання.

Всі, хто зацікавлений у подальшому опублікуванні наукових праць Дмитра Кривенка, можуть звернутися до К.Т.Кривенка за телефоном 446-70-00.

Микола ТОМЕНКО,
директор Інституту посткомуністичного суспільства,
віце-президент фонду «Українська перспектива»,
кандидат історичних наук

* Д.Кривенко трактує термін «При-Нат» як сполуку людської Природи з Натурою.

ВСТУП

Мене завжди дивувало, чому люди так глибоко різні, незважаючи на свою загальну подібність? Чому одні ідеалісти, а інші матеріалісти не тільки в філософському розумінні цих термінів, а може, ще цікавіше в повсякденному? Причому, це досить мало стосується глибини їхнього розуму! Чому одні стають спортсменами, хоч мають розумові здібності, а другі — військовими, хоч теж бувають не без здібностей, а треті присвячують себе науці, хоч, буває, не мають ні здібностей, ні серйозних перспектив? Чому одні працюють заради грошей, другі заради престижу, треті заради слави, четверті заради цікавого спілкування, п'яті заради влади, шості заради ідей, а сьомі лише через примус? Чому багатьом цілком байдужа поезія, мистецтво, література, тоді як вчаться вони тільки на відмінно? Чому одні живуть коханням, а другі не вірять, що воно взагалі існує на світі? Чому одні вражають сімейні, а другим це байдуже? Чому одні лояльні до будь-якої влади, а інші готові пожертвувати своїм життям, якщо влада не така справедлива, як їм того хотілося б? Чому переважна більшість мешканців сучасного міста (і навіть села) така байдужа до природи, до її знищення технікою і технократами, тоді як це безпосередньо загрожує людському існуванню? Чому одні вірують, а другі не вірують? Чому одні стають запеклими атеїстами, тоді як інші релігійними фанатами? Причому, і перші, і другі можуть бути людьми з винятковим розумом. І досягати видатних успіхів в інтелектуальній творчості. Чому одні вірують в одне, а другі в інше? Яка тут роль виховання, а яка спадкоємності? І взагалі, які фактори становлення людини? Чому вона стає такою, а не іншою? Яка її сутність? Чому одні живуть на один манер, а другі на

зовсім інший? Чому так мало людей живуть духом, тоді як моралістика, педагогіка, ідеологія, філософія і релігія за-
певняють, що духовне життя — «вище» життя? Нарешті,
чому таке дурне наше спільне життя?

Основною передумовою просвітлення таких запитань є з'ясування того, якими взагалі бувають і можуть бути люди. Повсякчас ми користуємося словами «інтелігент», «аристократ», «буржуа», «обиватель», «конформіст», «бюрократ», «особистість», «індивідуальність», «духовність», «ідеальна людина», «супермен» тощо. (Ідеологічна тенденція ділити усіх тільки на три категорії: «робітники», «селяни» і «інтелігенція». Які, в свою чергу, діляться на «партійних» і «безпартійних»). Але все це робиться інтуїтивно, наближено і безвідповідально. Може, взагалі не ці слова потрібні для того, щоб виразити те, що нам хочеться сказати в подібних випадках? Може, настала пора копати глибше? Мабуть-таки настала, раз виявляється зовсім незрозумілим, що ж це за особа «інтелігент», раз ідуть нескінченні суперечки в пресі. Можливо, вся штука в тому, що вони бувають дуже відмінними за своєю суттю. А ми шукаємо її на поверхні. Так само можливо, що й «обивателі», «аристократи», «буржуа» та інші бувають дуже відмінними по суті. Інтуїтивно ми все це відчуваємо... І справа тут не в розмаїтті психологічних типів, як можна подумати, а значно глибше. Бажано докопатися до такого фундаменту особи, щоб можна було відносити різних осіб до одного й того ж типу незалежно, наприклад, від того, що один з них сангвінік, другий — холерик, третій — флегматик, а четвертий — меланхолік. І незалежно від комунікабельності чи замкненості. І незалежно від психічних комплексів. Та незалежно від різних психологічних акцентуацій: істеричних, невроїдних, шизоїдних і т.ін.

Не існує вчення, яке давало б і глибину, і чіткість, і доказовість в подібних речах. Я сподіваюся знайти свої відповіді в фундаментальних науках. Пройшов мало не усе, проникся усім, продумав і написав багато сам, але відповідей там я не віднайшов — ні прямо, ні посередньо. Величезна наша біда, що ми порівняно добре дослідили природу, ми знаємо навіть Космос, але не знаємо самі себе — **Людину**. (Посереднім, але сильним підтвердженням цього є той факт, що на вивчення природи і космосу, на здобуття енергії і виробництво техніки державами

витрачаються мільярди, тоді як на Людину — вінець всього існуючого на Землі — копійки. І тому ми майже нічого по-справжньому не розуміємо: без знання самого центру пізнання все інше є випадковими гілками без стовбура, спрямовується як завгодно і куди завгодно — і на Добро, і на Зло людині, нації, людству...

Використані тут слова «знання», «пізнання» і «знати» можуть ввести в оману, бо використовуються не в звичному науковому їх розумінні, а в метафізичному (онтологічному). Метою цієї книги є *не закони* природи, суспільства чи космосу, *не інформація*, а *основи буття* самої Людини. Наука тут може стати в пригоді досить малою мірою. Бо науки, навіть гуманітарні, дуже мало можуть знадобитися там, де потрібне цілісне і глибинне розуміння людського існування. Біда наук в тому, що вони спроможні розглядати Людину суб'єкта лише як річ, об'єкт, тільки зовнішньо, а не внутрішньо — з врахуванням її волі і свавілля інстинктів. Не тільки воля, але й душа, серце і навіть людська плоть в своєму існуванні виходять далеко за межі раціонального світу науки. Ніяка наука не годна збагнути життя людського духу в його суті*. Ніяка наука не спроможна відтворити страждання й радість душі.

Докази цьому лежать на поверхні нашої культури. Це існування і значення мистецтва, а особливо художньої літератури і кіно в житті кожної особи — від найпростішої до найскладнішої. Композитор, художник, режисер, письменник — люди, досить далекі від науки. Вони, як правило, майже нічого в ній не розуміють. Але їхня творчість (і вони самі як особистості) знаходять особливий відгук в людей, збуджують їхні душі і серця, розум і волю... Бо вони відтворюють образи внутрішнього існування і життя людей взагалі — цілісно, а не частково, синтетично, а не аналітично. І не холодним розумом, а палким серцем! Що, наприклад, може сказати наука про

* Зокрема, психологія, імітуючи природознавчі науки, хоч і приносить певну користь, але плаває по поверхні свого предмета, оскільки прагне описати поведінку людей і дати їхню типологію на підставі зовнішнього емпірично даного, маючи слабке уявлення про ті глибинні вулканічні дії та структури, які породжують феноменологічне розмаїття людської поведінки і відмінностей реакцій різних типів на одні й ті ж подразники або життєві ситуації. Це, певно, головна причина того, чому психологія ніяк не може піднятися над рівнем фізики часів Галілея...

двох великих мислителів, з яких один віруючий та ідеаліст, а другий атеїст і матеріаліст? Що вона може сказати про причини їхньої дружби або ворожди? (В житті можливі обидва варіанти). А ось велика література, визначний письменник може здійснити це цілком переконливо. Чи не тому, зокрема, що основними поняттями мистецтва і літератури є «людська душа» і «людський дух» — зовсім чужі науці категорії, але близькі нашим повсякденним інтуїтивним уявленням!?

Проте і мистецтво та література не можуть дати нам достатньо систематичних і аргументованих відповідей на питання основ нашого буття. Зокрема, душа і дух — одне й те ж чи різне? Чому однакове або чому відмінне? Які ще можна вказати рівнозначні їм аспекти людського буття? Звідки ми знаємо, що ми щось розуміємо? Наприклад, коли можна напевне вважати, що один індивід розуміє іншого? Коли можна напевне вважати, що одна особа симпатизує, любить або кохає іншу? І, певно, найголовніше запитання над яким мучиться кожний: в чому сенс нашого короткого життя? Є він чи немає? Якщо є, то єдиний для усіх чи ні? Судячи з того, як люди по-різному будують своє життя, можна гадати, що вони далеко не однаково (і принципово!) розуміють його сенс. Це закладено в їхній фундаментальній основі, чи це гра випадкових обставин? Це наслідок психогенетичних відмінностей, чи основа тут глибша?

Така постановка питання потребує здійснення глибинних розкопок — археології людського буття. І найперше, що необхідно збагнути: чи існує фундаментальна відмінність між людьми, чи усі ми однакові за своєю суттю? Головна моя теза: *люди різні також у своїх онтологічних коренях, а не лише на поверхні — психічно*. А якщо різні, то які типи бувають і як вони сприймають світ і живуть? Як ставляться до природи, культури, до інших людей і суспільства взагалі? Які їхні смаки? Яку мораль вони схильні підтримувати? Яку релігію вони сповідують? (Або віру). І як все це пов'язано з розмаїттям форм людської свідомості, з поліфонією нашого життя? Чи можна утворити соціум з ідеальними стосунками без ворожди? Чи обов'язково для цього єдине уявлення про Істину, Добро, Красу?

Отже, ставлю питання про людську суть. **Людина**: які головні підземні ріки її життя (називатиму їх фундамен-

таліями)? Якими способами вони можуть сполучатися між собою в різних особах? І як, зрештою, це визначає формування систем цінностей, світогляду і стратегії вибору цілей та поведінки особи у світі? Необхідно «прозріти» своєрідний модельно онтологічний образ людини. І на цій основі провести *фундаментальну типологію людей*. Хто є хто? — ось в чому запитання!

ПРИРОДА ЛЮДИНИ

Фундаментальну онтологію людини я розумію як вчення про суть людського буття: яке воно? які його інгредієнти? які бувають особистості? чого вони прагнуть? чому у них розвивається той чи інший світогляд? те чи інше світосприйняття? Тип особистості — це її доля чи вона може щось змінити? Чи існують зразкові типи і чи можна розвинути в напрямі свого чи загального ідеалу? Як взаємодіють одні типи особистостей з іншими? Коли вірогідна любов, а коли ворожда? Звідки беруться обивателі і якими вони бувають? Що таке обиватель в своїй суті? І хто такі інтелігенти? Чому вони майже виродилися? Чи бувають аристократи тоді, коли відсутня соціальна аристократія? Хто вони і які вони?

Подібних запитань, на які здатна пролити світло фундаментальна онтологія, безліч. Але головна вісь, на яку вони всі намотуються, є те, що я називатиму Природою людини з великої букви. Вводячи цей термін, я ловлю сучасних філософів на слові: про «природу людини» говориться як про її суть*.

Якщо задатися питанням, в чому ж справді полягає сутність або, простіше, природа людини в кількох словах, то можна глибоко й навічно зайти в тупик. Штудіювання світової філософії, історії, антропології, психології і соціології тут майже нічого не допоможе. Доведеться тільки переконатися, що кожна епоха, кожна велика філософська школа, кожна релігія і кожна гуманітарна наука відповідають на це питання по-різному. До того ж, роз-

* Можна зрозуміти, що ця традиція має свої корені, по-перше, в етимології слова «природа» в романо-германських мовах, де воно означає також і «натуру» (певно, звідси наше «нутро») і «характер» (вдачу). По-друге, говорити в термінах «сутності» тепер здається старомодним.

маїття поглядів можна спостерігати навіть в середині однієї й тої ж науки чи філософської, або культурної традиції.

Проте, коли копати глибоко, то досить чітко виділяються три головні напрями уявлень. Перша характерна лінія — прагнення виділити людину з тваринного світу як істоту розумну («свідому»), моральну і соціальну. А друга — прирівняти людину до Бога-Творця, що так властиво гуманістам. Само собою, що вічно полишається також думка про людину як звіра особливого роду. (Принаймні, про декого із своїх знайомих або історичних чи літературних типажів кожен з нас має подібну думку). І треба визнати, що *гомо сапієнс* справді дає серйозні підстави для кожного з цих глибоко відмінних уявлень. Недарма все це стократ зафіксоване в афоризмах типу:

1. Людина — це звір, наймогутніший в природі хижак: «Цар природи».

2. Людина — істота соціальна, своїм розумом, мораллю, мовою і культурою вона підноситься *над* диким тваринним світом.

3. Людина — подібна самому Богові. Вона несе в собі світовий Дух. Громадське життя і майже все наше існування на цьому світі — лише «марнота марнот». Духовність — ось в чому людська суть!

Як у всьому, існує також діалектичний підхід до суті людини. В такому разі визнається суперечливість природи людини і ведеться гра на протиставленнях біологічного і соціального в людині, або матеріального і духовного. Біда такої логіки в тому, що вона дихотомічна (виділяється два полюси, які «борються» між собою і тим самим ведуть до розвитку цілого). І дуже швидко вироджується в схоластику. Мій підхід синтетичний: людина є і звір, і соціальна істота, і дух — все їй властиве. Природа її потрійна. Причому духовність не менш фундаментальна, ніж біологічність. Досить того, що вона постійно вводиться в якості альтернативи тваринному («плотському», «матеріальному») в людині як щось вище нижчому. Я ж наполягаю, що *людина складає собою єдність трьох природ*: біологічної, соціальної і духовної. Все це разом називаю Природою людини з великої букви. Важливо, що даний конструкт дає змогу поєднати в одне ціле такі фундаменталії, як:

«фізика» і «фізіологія», «вихованість» і «моральність», «культура» і «смак». «Природа» в даному разі — центральний проспект, який втілює в собі сутність людини «по вертикалі»: від матерії до духу...

Природою варто було б називати тільки біологічну складову. Однак цей термін давно вже вийшов за вказані межі. Коли філософ пише або говорить «природа людини», то він має на увазі її суть взагалі метафізично. Наприклад, в підручниках з філософії можна прочитати таке сакраментальне твердження: «природа людини соціальна». Себто, розуміється так: «сутність людини соціальна». В одному й тому ж тексті подібні вирази зустрічаються як синонімічні. Нерідко мовиться про «другу природу» — соціальну: разом з усім тим штучним світом, який створила людина*. Водночас багато пишеться, особливо в педагогічній і релігійній літературі (хоч останньої, як і філософської, у нас, можна сказати, не існує, — але годі вже нам відсахуватися від світової культури) про духовну сутність людини, або, принаймні, духовні прагнення. Мені здається дивовижним, що усі речі ніхто не поєднав в одне ціле на рівні моделі. Напевно, окремі заяви бували не раз, але, очевидно, ніхто так і не створив систематичної і глибокої теорії (світглядю). Я це можу пояснити лише пануванням *дихотомічного мислення*, що пронизує мало не все і вся в Європі. Його аналог — двозначна логіка. Наприклад, діалектикам гегельянцям необхідно всього два протилежних «полюси», для того щоб успішно провадити свій «аналіз». Тому маємо факт, що ніким не розроблено трьохступеневої *теоретичної моделі* онтології людини, котра вже крилом зачіпає сучасну думку, а коріння її тягнуться в стародавні, зокрема, біблійні, уявлення**. Соціальний, ґносеологічний і, можна навіть сказати, он-

* Шоправда, іноді це останнє виділяється окремо і називається «культурою» або «цивілізацією». Буває навіть, що тільки це й називають «другою природою». Але то вже трапляється тоді, коли людина розглядається як щось суто абстрактне — індивідуум, що занурений в зовнішнє середовище першої і другої природ. В такому разі відходять від нашої фундаментальної установки розглядати людину саму по собі, із середини, ставлячи її буття в центр.

** Подібна думка в мене визріла вперше в 1967 році. І тільки через дванадцять років я систематично виразив її на папері. Це вже сьома її модифікація.

тологічний поділ людей на страти з'являється ще в античності: гностики в давній Греції та пізніш і, здається, замало не всі давньоіндійські вчення та їхні китайські і японські варіації.

Гадаю, що дана ідея не набрала раніш належної актуальності. Справа почасти в тому, що можливості дихотомічного підходу здаються ще не вичерпаними. Далеко не просто винайти ту змістовну логіку, яка могла б повести аналіз далі від простої констатації рівнів. Необхідну логіку мені вдалося винайти і втілити у своїх працях з *методології*. Вона називається *ієрархічною логікою* (і, відповідно, *методологією*)*.

Але казав сліпий: «Побачимо». Суддя не я, а мій дорогий співбесідник читач, якому і сповіщаю тут свій подальший план. Перше. Обміркувати і викласти докладно зміст кожного рівня Природи людини зокрема. Друге. Провести відповідну фундаментальну типологію людей в площині Природи. Надалі введу в розгляд ортогональну площину. І покажу, що особа водночас співіснує у двох кардинально відмінних світах. Ці світи поєднаю в загальній моделі. Одним з важливих наслідків цієї останньої має бути загальна типологія людей метафізичного порядку (а не психологічного). Це дасть змогу дуже й дуже багато збагнути в людських думках і почуттях. І в усьому житті. Це дасть змогу потім конкретно ставити й вирішувати питання Ідеальної Людини і суспільства майбутнього. Це дасть можливість втілити все те, про що йдеться в загальній передмові. Зокрема, накинути абрис суспільства існуючого і суспільства майбутнього. При цьому я починаю з окремого індивідуума — саме з того, що так жорстоко було висміяне творцями останньої атеїстичної релігії. Для мене людина є початком, причиною і центром усього іншого, що існує. А не наслідком і випадком «об'єктивних обставин», «законів історії» і т.ін.

* При цьому мене мало цікавить формальний (символічний) бік справи. Головне, аби крига скресла. Один з моїх послідовників на цій основі написав серію праць під загальною назвою «Ієрархика». Двоє інших методологів успішно працюють над виявом структури наукової теорії. Стали лідерами, докторами наук. І чи не першими в Україні (і в усій «неделімої!») вийшли на світовий рівень. (Мої ж праці в шухляді, і мене наче не існує. Неважко вгадати, чому...)

БІОЛОГІЧНА ПРИРОДА

Інтуїтивно досить очевидно, що означає наша біологічна природа. Оскільки подібно всьому тваринному світу ми, люди, — діти матері природи в прямому розумінні цього слова. Ми маємо, по суті, все те, що й тварини: тіло з його органами, анатомію і фізіологію, що підлягають біологічним законам функціонування, розвитку і смерті «живої матерії». Нам притаманна чуттєвість до певних характеристик середовища і внутрішнього стану організму. У нас є могутні природні інстинкти виживання, інстинкти продовження і поліпшення свого роду і відповідна їм сексуальність, що забезпечується певними органами і органічними системами. Ми маємо цілу групу інстинктів себезахисту, себествердження і всього такого, що можна коротко назвати *волею до життя*. Ця воля стихійна і властива всьому живому. Насамперед в нашій біологічній природі закладений корінь того, що ми найбільше на світі боїмося смерті; не хочемо помирати, коли навіть очевидно, що померти значно краще, ніж так жити. Це стоїть вище нас, вище нашої свідомості, мов наш фатум як вічний і загадковий закон всієї живої природи.

Як біологічна істота людина має постійно вдовольняти свої, так звані, «первинні потреби»: в їжі, в питві, в захисті тіла від природних стихій та хижаків. (Серед цих останніх тепер на першому місці сама ж людина). Зокрема, їй потрібно вдовольняти свою інстинктивну фізіологічну потребу в сексі та дітонародженні. Подібно всьому живому людина, щоб вижити і відтворитися, мусить *приспосовуватися* до середовища свого існування, не тільки до природних внутрішніх потреб свого тіла, а й до зовнішніх природних умов (які теж можна назвати біологічною природою, або Природою 1). Відповідні механізми біологічної адаптації формувалися у нас протягом сотень тисяч років біоеволюції. (Особливо за останні сорок тисяч років — відколи існує вид *гомо сапієнс*). Це, зокрема, способи вибору партнера і парування, фізична конституція чоловіка і жінки, термін дозрівання яйцеклітинки у жіночої статі, і головне — весь механізм природного відбору.

Видатною установкою людини, що без сумніву розвинулася ще на її суто біологічному етапі еволюції, є *его-*

центризм: спочатку інстинктивне, а потім і свідоме ставлення свого «Я» в центр всього існуючого, розгляд себе як пупа землі. Звідси йде таке характерне прагнення підкорити собі все довколишнє середовище, оволодіти ним і, в тому ж числі, домінувати над собою подібними*. Мені здається, що майже завжди яскравою ілюстрацією можуть служити міжстатеві стосунки, характер людської сексуальності. Так, добре зрозуміло, що самець прагне без перешкод **володіти** всіма тими самицями, яких він тільки побажає. А самиця прагне ефективно опиратися небажаним домаганням і своєрідним чином приваблювати тих, кого вона тільки захоче. В кожному разі егоцентризм є своєрідним виразом **прагнення до влади**. Матріархату, наприклад, не могло б виникнути, якби жінка теж не бажала домінувати. Егоцентризм вкорінився в нашому внутрішньому певне тому, що напад, експансія, і, відповідно, досягнення влади — це часто найкращий спосіб себезахисту і адаптації (яку тут вірніше називати акомодациєю, оскільки йдеться про підкорення зовнішнього середовища). Особа дивиться на середовище свого існування суб'єктивно** — ось що означає біологічний егоцентризм філософською мовою.

Але як же будувати стосунки між двома особами, якщо обидва заражені егоцентризмом і, відповідно, волею до влади? Природа тут винайшла мудрий компроміс. В стосунках між партнерами він часто досягається у формі **любовної гри**. В грі кожен партнер виконує свою «законну» роль: самець — нападника, а самиця — оборонця, розпалюючи бажання один одного. І взагалі у людини, подібно тварині, гра є однією з головних форм і шляхів її природного існування. Причому, найкапітальніше оволодіння — поїдання або сексуальне злиття. Злитися найдужче хочеться з тим партнером, який несе в собі найбільше свіжості і новизни. Варто при тому пам'ятати, що навіть в дикому стані існують певні обмеження свободи індивіда колективними силами у вигляді табу і натуральний «смак» — відбір.

* Відомий ідеологічний лозунг: «Ми не будемо чекати милостині від природи. Взяти її в наші руки — ось наше завдання!» — так добре сприймається юрбою, тому що це відповідає егоцентричному інстинкту кожного, навіть альтруїстів.

** Це не одне й те ж, що суб'єктивно. (Див. згадану вже «Ієрархію»).

Я не дарма пишу «колективні сили», бо досить відомо, що гомо сапієнс — стадний вид.

Продовжуючи тему сексуальності, треба сказати, що в якості біологічної істоти **людина полігамна**. Тобто, вона спроможна вступати в статевий акт не з одним єдиним партнером, а з деякою сукупністю. Хоч при тому в кожного своєю мірою діють і певні обмеження фізіологічного порядку, які можна вважати аналогом «смаку». Так що навірно було б гадати, начебто природа не накладає ніяких обмежень. Тому, зокрема, таке явище як проституція, з одного боку, свідчить про людську полігамність, а з другого — про можливі порушення не тільки соціальних норм, але і природних законів. І якщо перші можна змінювати в широких межах, то другі від нас мало залежать.

*Птахи і тварини свідчать про те, що парність — досить природне явище. Проте людина в своїй праісторії, можливо, ніколи не була парною істотою. Тобто вона не жила окремими нуклеарними сім'ями, де кожен мав всього одного постійного партнера, як це є ідеалом зараз. Ті дані, які нам приступні, свідчать, що сім'ї як такої спочатку не було, а був **рід**, де кожен чоловік міг спати з всякою жінкою свого роду, аби тільки не порушувалися деякі табу (до речі, табу на кровозмішання, можливо, з'явилося не від самого початку появи неандертальця). Так що полігамність йде від нашої натуральної історії. І тому досить невдячна справа нав'язувати тим культурам і народам (араби, мусульмани, непальці), в яких існує полігамія (власливо, полігамна сім'я), європейсько-християнський тип парної сім'ї. Тим більше, що ця остання сильно підточується зростом подружньої невірності та розлученнями. Коли просвітителі XVIII ст. висунули лозунг: «Назад до природи!», то було б цілком послідовним при тому закликати до полігамії. Що стосується мене, то я кинув би гасло: «Вперед до Природи!». Маючи на увазі, що Природа людини не лише біологічна, а потрійна. Тому потрібен рух вперед, рух до їхнього синтезу.*

Егоцентризм — не все одно що егоїзм. Важливий момент природного статусу людини полягає в тому, що вона має риси як егоїзму, так і альтруїзму. (Хоч, можливо, останнє притаманне меншою мірою). Альтруїзм проглядається насамперед у випадках міжстатевої симпатії і природного вибору (аналогу «смаку»). Це вже прообраз

запитанням: «Ви знаєте, хто мій ідеал?!». Я, звичайно, не відповів. Але цього й не вимагалось. В свою чергу, коли я питаюся, однолюбка вона чи полігамна, відповідь своєрідна: «Коли я маю одного, люблю одного, коли маю кількох — люблю *кількох*». *Велелюбність* — найяскравіше виражена саме в соціальних. Це не сексуальна полігамність, яка властива біологічним (хоча секс і тут може зайняти значне місце, але як наслідок, а не причина), а саме полігамна прихильність до собі подібних. Недарма іншого разу Яриса замість слова «маю» сказала «люблять». Тобто вона майже не може не відповісти взаємністю, коли її хтось *любить*.

Ось тут у мене виникає цікаве запитання: «Чи може соціальний стати мізантропом?». (А то я занадто розспівався про любов). Гадаю, може. Наприклад, коли соціальну згвалтують і обікрадуть. Відношення до людей можна різко змінити, але свій сформований тип — майже неможливо без якоїсь тривалої і особливої педагогіки. До речі, та дама, що випила таку велику «чашу слави», захищаючись в ЦК, є мізантропкою. Однак великий снобізм свідчить про її сильний соціальний струмінь.

Характерне запитання Ярисі до мене: «Якщо Ви *такий*, то чому ж Вас не знає *весь світ*?» Тобто *соціальне визнання* для неї є головним критерієм оцінки чоловіка. Той же самий соціальний ефект магічно впливає на неї, коли вона бачить захоплене відношення до когось свого ближнього оточення... «Але чому не суміщаються обидві картини?» — гадає вона десь в душі. Тобто чому таке велике визнання ближнього соціуму не поширюється на дальній, на весь світ.

А хіба це обов'язково?! — відповідаю їй з певністю. А це вже характерний погляд особи, що не орієнтується на соціум...

Ант. За класифікацією К.Леонгарда Ант є «педантом». У мене ж він зразковий соціальний. Переконаний, що все, що аргументовано може сказати Леонгард про педантів, значно бідніше і поверховіше того, що можна збагнути на підставі «соціальності» особи. Ідея соціальності втілена в Антові до краю, як це нерідко буває в інтелегентних українців. Особливо коли вони сільського походження й на додачу — діти вчителів. Це пов'язано з нашою традиційною установкою на моральний ідеалізм.

Передаю тут майже дослівно одну нашу характерну бесіду з Антою.

Автор: О, привіт майбутня зірко української медицини! Скільки літ, скільки зим?! — звертаюсь до нього радісно, весело й трохи іронічно.

Ант (червоніючи як дівчина): Ну, ти й скажеш: «майбутня зірка»...

Автор: Та досить вже тобі ламатися, «скромничати». Сам же в душі знаєш, що це воістину так. Інакше не насмілювався б критикувати мене навіть за моїм наполегливим проханням. Ох, ці мені соціальні!

Ант (ображеним тоном): «Со-ці-ма-а-ль-ні!» — ото слівце вигадав.

Автор: Так-так. В принципі ти маєш мене засудити, зненавидіти. Тому що я підриваю в корені ті цінності, якими ти живеш і які в тобі плекали все життя батьки — моральні ідеалісти. Ти як син вчителя мусив усім давати приклад зразкового хлопчика-паїньки...

Ант: У мене просто не вистачає сил піднятися вище того...

Автор: Але збагни, я ж тебе не гвалтую. Просто мені жаль, що пропадає Божа іскра... Вона ж в тобі вочевидь є. Але соціум її придушив. І саме тому ти так мучишся... твій дух не годен вирватися на волю, зламати стіни добровільної в'язниці... Врахуй також, що можна залишитися соціальним, але водночас стати духовним...

Ант: Мені не вистачає сил. Я не знаю, куди й навіщо йти. Мені потрібно спочатку піднятися на гору, щоб розширити свій виднокіл...

Автор (з деякою прихованою іронією): Давай. Піднімайся. Розширюй... Шукай своєї Великої Мети. Ти тут цілком маєш рацію.

Ант (дивлячись на мене недовірливо, начебто я іронізую над ним): Знаєш, ти не думай, що я того разу приходив до тебе навмисне за листом (рекомендацією). Мені такого зовсім не думалось...

Автор (посміхаючись відповідаю): Щодо *тебе* — можеш бути спокійним: в мене ніякого сумніву. Інакше ти ніяк не зміг би прийти — щоб я часом чогось такого не подумав...

Ант: Отже, все ж таки подумав?!

Автор: Боже мій! Та не вигадуй собі гризоту. Навіть якби ти навмисне прийшов за *тим*, — та що ж в тому

такого... Хіба ми не повинні допомагати один одному?!

Але Ант все одно пішов зніченим. Його підтинала моя трохи лукава, трохи іронічна посмішка. Вона не була лукаво-іронічною, але він інакше не міг уявити... Вигляд Анта наштотхнув мене на думку, що соціальність можна ще виражати як «жіночість». Тільки соціальний може вчинити щодо коханої дівчини так, як Ант: «Я подумав: «Навіщо я потрібен їй — такий хворий!..». А вона ж прагнула взаємності. І він далеко не такий вже й хворий...

Здібності Анта неординарні. Він, наприклад, тонко розбирається в суті моїх думок, в концепції цієї книжки (хоч текстів я не показую, але суть оповідаю) і тим сприяє моему авторському розвитку. Питаюся його якийсь: «Яка, на твій погляд, головна риса соціальності?»

Ант (з осудом): Головна їхня мета — *кар'єра*. Тобто все те, що забезпечує підвищення соціального становища.

Автор: А як же тоді мораль: скромність, чесність, сумління?

Ант (подумавши, що я відкину його претензії на духовність): Соціальність буває із знаком «+» і знаком «-», по-моєму.

Автор: Чудово! Але в твоїх вустах я дочув лише знак «-»: кар'єризм же ти осуджуєш. До речі, поділ людей на позитивних і негативних на моральній підставі, осуд кар'єри здорово характеризує самого тебе як соціального. І до того ж морального ідеаліста. Послухай! Та в цій останній якості ти стаєш уже на стезю духовності!
Ант (недовірливим тоном, запідозрюючи лукавий комплімент): Ну, ти й скажеш!?

Автор: Так, скажу: соціальність зовсім ще не означає «бездуховність», а тільки перевагу соціальних моментів. Проте певний соціальний може бути духовнішим деякого духовного, але слабака. У «слабака» духовність може, наприклад, мати всього одне золоте яечко, а в тебе — аж цілих десять(!).

Ант тут знову запідозрив, що я його заспокоюю та, може, ще й іронізую: «Я ж сам знаю, що я *нікчема*. І саме тоді, коли я вперше так про себе подумав, — мені стало легше жити».

Автор: Ну, знаєш! Та я б повісився, якби повірив коли-небудь всерйоз в свою нікчемність. Ти розумієш, що звідси можуть походити великі *а-мо-раль-ні* наслідки! Людину стримує від багато дечого якраз почуття своєї висоти, гідності.

Ант: А в мене це стало стимулом морального служіння людям.

Автор: О, це прямо з шкільного катехізису. А він запозичений з Біблії: «Блаженні нікчемні духом!», «Зламай свою гординю!». Добре. Якщо так, тоді краще починай свою «службу» з мене: давай розпочнемо маленький ремонт в моїй запудреній хаті.

Омар Хайам, наскільки мені пригадується, написав таке:

Краще бути голодним, ніж їсти що попало,
Краще бути самому, ніж з ким попало.

На підставі думок цього великого авторитету ми утримаємося від обіду. Бо в мене «що попало». Тут варто додати ще два рядки:

Краще мовчати, ніж говорити що попало.
Краще послужи мені, ніж кому попало!

Ант (протираючи велику купу книжок посеред кімнати): Коли вже ти відносиш мене до соціальних, тоді розкажи трохи більше, що то є. Мо' я не зовсім розумію?

Автор: Ти розумієш краще за будь-кого. Особливо саме це. І навіть вніс нову думку: соціальність із знаком «+» і знаком «-». Це, до речі, свідчить, що тобі хотілося б мати моральну підтримку за свої самопожертви, за свою «службу» соцуму. Підсвідомо ти бажаєш визнання позитивної моралі як найвищої духовності. А я тобі підрізаю крила... Але стривай! *Моральний ідеалізм справді дуже пахне духовністю*. Хоч це ще ніяк не духовність в чистому вигляді, як інтуїтивно здається людям. (В газетах часто повторюється такий стереотип: «А справжня духовність невід'ємна від високої моральності!». Те ж саме вбивають в наші голови в школі. Закономірно, що філософи вигадали фразеологічний

блок: «морально-духовний». Наприклад: «морально-духовні інтереси», «морально-духовні переконання», «морально-духовний світ», «морально-духовне життя». Але все то тільки слова! То не більше як духовна соціальність... Мені тут, нарешті, спала конструктивна думка: моральні ідеалісти відносяться до типу духовно-соціальних, а не просто соціальних. Ти духовно соціальний. (Обличчя Анта при цьому випогіднилося). Ти як народ! Через те, що народ наш український — моральний ідеаліст. **Ідеалізм** є атрибутом духовності, а **мораль** — соціальності.

Ант: Превельми Вам вдячний за те, що «я є народ!» У кожному разі перечити більше не буду. А ти не міг би докладніше розповісти з яких чинників складається ота сама соціальність?

Автор: Для соціальних властиві такі риси, як **колективізм**, **комунікабельність**, **конформізм**. (Останнє, зокрема, означає повагу до заслужених авторитетних осіб, шанування загальних стереотипів способу життя (звичаї)). Для соціальних характерне прагнення підвищення власного соціального престижу, а ліпше сказати — **снобізм**. Нюанс моїх міркувань в питанні соціальності полягає в тому, що я можу повірити тобі, що найголовнішою цінністю соціальних є **кар'єра** (оскільки кар'єризм є другим боком снобізму), проте не можу вважати кар'єризм головним **атрибутом** соціальності. «Сумніваюся» в цьому я тому, що ідеалом соціальної особи із знаком «+» є не супермен, а скромна, сумлінна і сердечна людина, яка готова на самопожертву заради соціуму. І цей ідеал не дарма дуже популяризується системою виховання і пресою...
Ант: А чи не є часом **любов до людей** головним атрибутом соціальності із знаком «+»?

Автор: Можу з цим погодитися. Але не забувай, що атрибут мусить бути властивим усім соціальним, а не лише якійсь особливій групі. Любити можуть лише досить емоційні. От коли людина не може жити без людей, коли прагне приятельства і громади, тоді це загальніше. От чому я й кажу: «колективізм», «комунікабельність».

Ант: Мене муляє, що ти не виділяєш **моральність** (?)

Автор: Бачиш, моральність соціальних входить в «конформізм» як ширшу категорію. Можна сказати,

що конформізм є саме формою соціальної моралі. Той ідеальний абсолютизм, який ти підсвідомо маєш на увазі, не реалістичний: в кожному соціумі свої норми. **Соціальна мораль (властиво, конформізм) порівняно відносна.**

Різного роду фашистські режими прекрасно ілюструють, чого варта мораль соціальних. Загалом вона є конформізмом — пристосуванням до умов існування, до сили, до дужчого (через страх), до вигоди, до людей, до будь-якої ситуації заради себебереження... Цілком закономірно, що втрата свого «Я», своєї гідності «компенсується» пригніченням тих, хто не хоче так само впасти, хто має гідність і не гне спину та не женеться за тими самими «вартостями», що й усі. Справжня мораль (із знаком «+») у соціальних може з'явитися тільки в здоровому соціумі — в тому, який запліднений ідеями добра, справедливості, правди як найвищими цінностями, що втілені у відповідній організації способу життя людей... Важливо те, що створення подібного соціуму і підтримка його позитивного духу — не є справою і заслугою соціальних осіб, а духовно-соціальних. Причому суто духовні можуть давати їм ідеї, імпульси і духовну енергію для дії. А головне — належний світогляд, глибоке обґрунтування жити так, а не інакше. Виходить, що моральність особи може бути досить високою, але не залежною від її волі і вибору. Просто доля випадково закинула її у відповідний соціум, а вона мусила пристосуватися. Так що навіть тут краще говорити не про моральність, а про конформізм. Або про інший тип особи.

Ант: Хотілося б ще прикладів поведінки соціальних.

Автор: Одна Орестова пацієнтка завагітніла від товариша по студентській групі. У неї є чоловік. Але коли їх направили в колгосп на копання картоплі, вона віддалася товаришу, бо «всі вважали», що так мусить бути.

У наших допрах гомосексуалізм стає нормою. Активні стають господарями. А ті, хто неактивні, — ізгоями. Соціальні зараз всі перейшли на російську мову. Однак в суто українському середовищі або коли з ними хтось (особливо вищестоячий) заговорить українською, вони, по змозі, намагаються відповідати українською. В разі українізації зверху або руху зни-

зу — вони стають «патріотами» рідної мови та культури. А поки — нехтують.

Як на мене, то **обмеженість** є не менш принциповий недолік соціальних, ніж їхній конформізм. Обмеженості у них не відняти. Соціальний обмежений водночас з двох боків: відірваний від природи, від матері-Землі — з одного боку, і з другого — від життя високого людського духу. Обмеженість соціального типу знизу веде до хижацько-споживацького ставлення до природи, яка нікому не належить особисто, до браконьєрства, до знищення дерев і всього живого як чужого і дикого...

Обмеженість зверху стає наслідком заздрощів до людей вищого лету. Особливо, коли ці останні не приховують свою вищість. В історії майже скрізь можновладці користувалися подібними настроями юрби, щоб приборкати непокірного поета, філософа, вченого... Парадокс полягає в тому, що так звана «громадська мораль» стає на руку як заздрісним обивателям, так і «слугам народу». Політики добре розуміють це і часто розігрують «хлопця, як кожен з нас». І тим більше стараються в цьому, чим більше залежать від соціуму. Західні журнали ведуть навіть окремі рубрики подібного кшталту, де висвітлюється мало не приватне життя значних громадсько-державних діячів. Обивателська вимога «скромності» — це, зокрема, вимога грати роль скромного, прибідняватися, не показувати насправді, що твої інтереси вищі, духовні. Все це — щоб зберегти спокій обивателя, його підсвідоме відчуття своєї неповноцінності. Дипломатичні та нечесні люди на цьому чудово грають: «Хочеш жити — умій крутитися!». А я гордий. Надто це вигідно — плити за течією, можна навіть спокійно лягти на спину... а течія понесе тебе сама. Однак тоді ти стаєш не чоловіком, а киселем...

Ант: Гордих жорстоко б'ють!

Автор: Так. Розплата за гордість не примушує себе довго чекати... Але зате ти почуваєшся бійцем і не втрачаєш форми! Смішно і гірко спостерігати мало не на кожному кроці, коли відчайдушно сміливі чоловіки, коли треба битися з кимось кулаками, непереможні боксери і каратисти, стають наче телята під тиском анонімної сили соціуму і макросоціуму. Вони

боятися навіть своїх власних думок! Куди вже там до козацьких Вольностей!!

Залишається сказати своє останнє слово про соціальних. Суто соціальна особа працює, спілкується і споживає завжди разом, завжди на виду або так, як це узвичаєно. Вона орієнтується на загальні стандарти і тому поступово нівелюється, стає «як всі люди». Вона може цілком втратити свою суть. Особливо тоді, коли одержує постійно «кайф», коли має взаємність і вдячність. Але найбільше — коли досягає слави і любові. Проте в разі невдач та, особливо, внаслідок свого духовного розвитку, вона може відчувати, що їй не вистачає не просто соціальних цінностей і визнання, а чогось по-справжньому великого і вічного, — справжнього сенсу існування. Тобто це можна розуміти як порив людського Єства вгору, у свідомість, що вносить великий неспокій у її душу.

В подібних випадках соціальна особа починає свої духовні пошуки: шукає інших зразків життя, приглядається до самотніх «диваків», тягнеться до духовності, відкидаючи забобони...

І якщо нічого не знаходить сама, то стає послідовником якогось незвичайного світогляду, скоріш всього приєднується до якоїсь релігійної секти. Я пригадую один випадок в Тбілісі, в готелі. Моїм сусідом був інженер найвищого рангу, литовець з Вільнюса. Якось я застав його серед ночі за пляшкою коньяку і в крайньому стані депресії... Поступово він розкрив мені свою душу:

«...Я досяг найвищого рівня як фахівець, як вчений... За мною щоранку приїздить машина... В мене завжди є стільки грошей, скільки мені потрібно. У мене дружина, слава Богу... Але я постійно відчуваю з деяких пір перед собою глуху стіну: «Навіщо?». Навіщо мені ця кар'єра? Навіщо мені гроші? Навіщо я так стараюсь сподобатися людям і лукавити? навіщо? Навіщо?? Ти можеш мені відповісти!??...».

Намагався йому роз'яснити, що він, погнавшись за соціальними цінностями, не знайшов власного духовного сенсу життя. Що він живе зовнішнім і чужим, а не внутрішнім і своїм. Що в нього немає великої мети — і за це розплата... Що він дав зробити з себе річ, а не

Персону... Але мій співбесідник не був готовий збагнути слова іншого словника. Тоді я дозволив собі іронічно зауважити, що це в нього по п'янці... що завтра він про це забуде... що про духовність я не розмовляю з нетверезими*.

ДУХОВНІСТЬ І ДУХ

«Не хлібом єдиним живе людина!» — казали ще стародавні мудреці. І не тільки взаєминами із своїми ближніми і дальніми... І не тільки пізнанням добра і зла... І не тільки «суспільно корисною працею» — додаю я. А чим же ще? Духом! Бо третя Природа людини **духовна** — принципово відмінна від біологічної («тваринної») та соціальної Природ. Ці дві останні порівняно прості і зрозумілі. Ми можемо спостерігати їх навіть наочно в житті тварин і взаєминах людей. Духовність — єдине, що властиво тільки людині. Її прояви є такі рідкісні, такі витончені і такі малозрозумілі з погляду здорового глузду, а наслідки такі великі, що Дух і Духовність є одвічною проблемою людства: Божевілля це? Ідеал? чи Норма?

Нехай нас не вводять в оману мода вживати ці слова («духовність» і «дух») по радіо і телебаченню, в газетах і книжках, у виступах політичних діячів. Це скоріше використання містичного чару чогось високого і незбагненного, гра на потязі до того, чого нема, що є великим **дефіцитом** і пахне **престижем** як аристократичне походження. Бо насправді ж духовність далека як від соціального становища, так і від багатства. Вона навіть мало залежить від здібностей, таланту... (В історіях же великих діячів і вчених майже обов'язково червоною ниткою проводиться ідея особливої духовності. Сьогодні це доводиться до смішного, коли кожного видатного спортсмена намагаються подати як духовну індивідуальність. Тоді як він може думати тільки про славу, про гроші, про жінок — і не годен висловити жодної цікавої думки **).

* Шкодную зараз, що був таким суворим і не обмінявся навіть адресами. Сказав: «Давай будемо мужчинами без сантиментів». Він: «Я заздрю Вам — Ви сильний».

** Таке не раз мені оповідали спортивні журналісти...

Чоловік може досягти всього про що мріяв, **мати все**: гроші і маєтності, владу і славу, жінок, зв'язки, чудову дружину і дітей, пошану людей і багатьох друзів, — але в глибині свого ества відчувати жах безглуздості **такого** свого **існування**. Відчувати те, що він проходить, — може, вже зовсім пройшов — можливість **вибору** життя, визначеного значно глибшим сенсом.

Однак повз що він пройшов? які можливості в ньому закладені? як він міг би інакше жити? проти чого він несвідомо йде?

На всі ці питання — годі відповісти людині в темних лабіринтах безмежних суперечностей життя, якщо не дати їй в руки провідної свічки. Ця свічка є Духовність — уявлення про неї, а її промені — Дух. Ось чому однією з найважливіших тем цього Трактату є Духовність і Дух. Причому методологічно важлива не абстрактна мова про поняття, а конкретний образ духовної індивідуальності — в житті, в літературі, в історії, в майбутньому*.

В метафізиці під духом розуміється активне творче начало. Пасивна і консервативна «матерія» є матеріалом і наслідком його творчої дії. Поняття матерії є філософською абстракцією від уявлень про речовину — «матеріал», з якого будується все об'єктивно існуюче поза людською свідомістю. Відповідно дух — щось нематеріальне, внутрішнє, суб'єктне. Він не зовні суб'єкта, не в мертвому об'єкті, а в самій людині. Дух живий, пристрасний, шукаючий, творчий. Він нагадує саму Волю. Його творча сила здатна матеріалізуватися в продукті — від машини до музики... Їх творять не боги, а люди!

* (Наступний текст подаю як виноску, оскільки відчуваю, наскільки мої міркування (не так зміст, як стиль) заражені усім тим, проти чого повстає мій Дух).

Ситуація парадоксальна: сьогодні «духовність» вживається з усією філософською серйозністю і пафосом, а «дух» — корінь духовності — тільки в якості метафори. Можна прочитати і почути скільки завгодно таких фраз: «сила духу», «дух народу», «високий дух» (частіше всього «високий спортивний дух») тощо, але майже ніколи «дух» сам по собі. Однак це алегорично: по-перше, «духовність» є властивість (атрибут!) Духу в силу самої граматики. Без його наявності — нічого взагалі говорити про духовність людини, культури, народу. По-друге, не визнаючи поняття Духу, ми грубо нехтуємо всією історією формування полярних понять Духу і Матерії в метафізиці і філософії релігії, традиційну двозначну логіку нашого мислення і навіть священну діалектичну логіку.

Але хто ж тоді створив усю Природу, весь величний безмежний Космос? Нарешті, саму людину? Бог? Нове мислення, яке диктувалося не релігією, не філософією, а наукою, неухильно підводило до думки, що Бог — зайве припущення, яке не можна перевірити експериментально. (Тим більше, що наукова картина світу (механістична, електромагнітна та ін.) виходила, по суті, не біблійною!). Оскільки серед всього живого творчими здібностями володіла лише людина, то вона й почала заступати місце Бога-творця. Людське «Я» більше не хотіло бути смиренным. Воно відчувало, що здатне пізнати «закони природи», оволодіти ними і створити нову природу і навіть нову людину — без допомоги релігії. На цьому ґрунтувалися також світоглядні засади гуманістичної філософії та науки до вольового і розумового себеудосконалення, завдяки просвітленню (пізнанню природи, логіки, етики, людини) і вихованню нової людини за допомогою педагогіки та прекрасних мистецтв. Наука розчищала дорогу до легшого життя і оптимістичнішого майбутнього — але не без жертв (наприклад, безсмертя душі). Логіка матеріалістичної ідеології — похідна від наукового раціоналізму. Відкидаючи Дух, вона мусила відкинути і людську душу, як індивідуалізований вираз цього останнього. На перше місце в ній виходив людський Розум. Бо саме він був «матерією» (навіть в буквальному фізіологічному розумінні) людського організму, яка сама в собі несе свідомість свого «Я», яка мислить, пам'ятає минуле і творить. Душа — просто метафора. То є не більше, ніж склад психіки (свідомості), *характер* особи. Містика тут зайва.

Таким чином,

Культ Духу заступив культ Матерії,
Культ Бога-творця — культ Людини-творця,
Культ душі — культ просвітленого Розуму.
Смирення пред вищими силами —

Богом і Природою

Змінялося гордістю «Я»,
вірою в безкінечний Прогрес...

На місце віри в Бога, в кінець світу, в спасіння атеїзм ставив віру (і небезпідставну) в науково-технічний прогрес, в побудову кращого життя для своїх нащадків. Зреш-

тою, еквівалентним заміномником Божого Раю став земний Комунізм — з тими самими молочними і медовими ріками та квітучими садами. А труд — «по можливості» з інтересом, творчий... Ну, просто таки мрія! (Особливо обивателя). Помирати тільки не хочеться. Але наука обіцяє навіть це владнати: до 2226 року проблема безсмертя нею фактично буде вирішена. То що ж: зникнуть проблеми, болі, муки, страждання, нерівність?!

Нагадаю, що все це було ще в античних греків — була подібна ідеологія. Але наука тоді ще не встигла стати реальною виробничою продуктивною силою, щоб ґрунтовно протиставити себе релігії. Більше того, християнська релігія разом із своїм інститутом Церкви могутнім пресом причавила античне філософське вільнодумство. Проте з Нового часу, який почався Відродженням античних культурних цінностей і філософії і дав особливий імпульс для розвитку нової картини світу Коперника і Галілея, наука стала розвиватися прискореними темпами. Та й сама релігія модифікувалась так, що не суперечила науці (передусім протестантству).

Соціальним наслідком розвитку науки і, відповідно, виробництва стало, зокрема, те, що поруч з духовенством, яке раніш було майже єдиним носієм просвіти, виросла інтелігенція — прошарок людей суто розумової праці. Вона культивувала просвіту і розум вже в силу самого характеру своєї діяльності*. А ініціативна буржуазія швидко втілювала нові винаходи людського розуму у виробництво, у життя, в товари, в нові види споживання. А державно-бюрократичний апарат — в управління суспільством. Скрізь зростала потреба виявляти, якщо не теоретичну, то практичну ініціативу, що близько до творчості.

Прогрес відчувався такий великий, що ідеологія перебудови життя всього суспільства на засадах «просвітленого розуму» ставала реальністю. Спочатку ця ідеологія відкрила шлях до розвитку приватної ініціативи і до влади буржуазії. Оскільки життя досить швидко засвідчило, що капіталізм — хоч і кращий всього попереднього, але не ідеал суспільного ладу, бо через систему економічної експлуатації людини людиною і власність веде знову до

* Прошарок інтелігенції від мистецтва, по-перше, порівняно малий, а, по-друге, для нього просвіта і розум — не культ.

людської нерівності, то інтелігенти-ідеалісти почали розвивати соціалістичні утопії. Головними ідеями їх було знищення приватної власності і встановлення свободи та економічної рівності людей. Земля, фабрики і заводи — тим, хто на них безпосередньо працює. «Хто не робить, той не їсть!». Люди народжуються рівними. Людина народжується вільною. Земля і Воля, Рівність і Труд — ось пафос утопічної ідеології.

Спочатку не проглядалося тільки того прошарку людей, тої суспільної сили, яка може зламати капіталістичний суспільний лад (що підтримується армією, поліцією, судами, духовенством — всією державною бюрократією) і взяти владу в свої руки. Інтелігенція була малочисельною і не войовничою. Селянство пасивне і занадто любить свою землю, худобу та іншу приватну власність. Йому притаманна схильність до індивідуалізму (що породжується його індивідуальною системою господарства).

Еврика! Робітникам байдужа власність. Вони колективні уже в силу колективного характеру виробництва, на якому вони вступають в загальні стосунки. Живуть тільки своїм трудом — трудом в громаді. Однак темні, малограмотні. В такому разі суть соціалістичної програми зводиться до того, щоб ідеологічно просвітити «робітничий клас», довести, що його нещадно експлуатують, що він «прогресивна сила суспільства», згуртувати його в єдиний моноліт, який силою візьме владу в свої руки, знищить експлуататорів, встановить справедливую диктатуру більшості над меншістю.

Для цього досить тільки чітко показати, хто його вороги. Це аристократія, буржуазія і духовенство — нероби, що користуються чесним трудом і п'ють з робітника кров. Держава — знаряддя в їхніх руках. Отже, знищити стару державу і встановити нову — свою, пролетарську.

Тут важливо зафіксувати відношення до релігії і Церкви. Раз на першому місці — просвітлений розум, то церква дурить чесний народ, служить несправедливій державі, змушуючи шанувати «батюшку-царя» як божого помазанника на престол. Необхідно відкинути Бога, Святий Дух, церкву, духовенство і релігію взагалі як «опіум для народу». В матеріалістичній картині світу, в атеїстичній державі не знаходиться місця ні Богу, ні

Духу — ні всім тим силам, які від них походять або їм служать.

І відкинули. Соціалістична атеїстична ідеологія дала імпульс новим суспільним рухам, що, зрештою, привели в ХХ ст. до існування поруч з капіталістичною державністю соціалістичної. Соціалістичні держави — атеїстичні і матеріалістичні. На дух і душу накладені суворі табу. Церкви і монастирі варварськи нищилися. Духовенство було переважно репресовано (біля трьохсот тисяч чоловік в Російській Імперії). «Свобода совісті» — так. Але ціною розвитку, кар'єри і становища.

Однак хто захопив владу? Яка воля, яка рівність і яка справедливість наступили? — Тепер ясно навіть коню. Замість рівності — зрівнялівка. Замість волі — нове кріпосне право. Замість правди і справедливості — фальш і гніт. Замість культу духовності — культ матеріального виробництва. (Навіть платня більша працівникам матеріального виробництва, ніж працівникам-творцям духовних галузей). Замість очікуваної легкої перемоги світової революції, замість всеосяжного підвищення добробуту народу, замість комуністичної свідомості — корупція, мафія, злочинство, моральна деградація суспільства.

*Замість інтернаціоналізму — великодержавний шовінізм!**

Усім керує і править войовничий і тупоголовий обиватель. До того ж, в ролі керівного чиновника — гвинтика (а часом і цілого гвинта в неосяжній бюрократичній машині**).

Доводиться перебудовуватися (або принаймні гратися в перебудову) — відкидати старі догми, визнавати наново релігію, культивувати духовність людської індивідуальності. Духовність сьогодні як слово — це повернення духу в свою оселю не через двері, а через вікно. Сподівання на силу людського розуму («свідомості») провалилися.

* Це докладно і статистично висвітлено, зокрема, Іваном Дзюбою в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Важливо, що цей труд 1965 р. написаний цілком в дусі ленінських уявлень про національне питання.

** Як він стоїть за демократизацію і гласність, яскраво проілюстрували результати голосувань на ХІХ партконференції. Тільки 0,75% голосувало за демократичні і гласні реформи, які зачіпали їхні власні інтереси.

Є щось дужче. Людська натура, а передусім те, що пригнічувалося — Дух....

В людині немає нічого вищого й дужчого за її «дух, що тіло рве до бою...». Особливо, якщо його розуміти не релігійно, не антирелігійно, а в усій його суті. Для цього потрібно з'ясувати його атрибутику.

В чому ж саме полягає людська духовність? Які її атрибути? Це, певно, якісь глибинні і універсальні прагнення. Оскільки ж традиційно духовне протиставляється матеріальному як протилежний полюс, то суто духовні прагнення не можна пов'язувати ні з матеріальною користю, ні з соціальною вигодою як, наприклад, становище або слава. Вони нематеріальні і понадсоціальні. Це не хліб, не потреби тіла, не соціальний комфорт, а абстрактні ідеї, які виступають як цінності самі по собі — **Ідеали**. В тому разі, коли хтось шукає, вірить і захищає такі абстрактні цінності, коли вони для нього дорожчі понад усе, коли він їм присвячує своє життя. І коли, таким чином, вони виступають для нього як **понадцінності**, тоді така особа заслуговує називатися **Духовною**.

Так, любов до Бога, в християнському розумінні, стає суто духовною, коли вона «доведена до презирства до самого себе» (св. Августин).

Духовність виходить далеко за межі безпосереднього соціального оточення індивіда, вона поширюється на весь свій народ, на всю Землю, прагне стати космічною... Але передусім вона стосується її безпосереднього носія — світу певної особи: її цінностей, її ставлення до свого тіла, до природи і до соціуму, її головної установки, її способу життя. Духовна індивідуальність живе понадцінностями. Вони спрямовані у вічність — в глиб історії і нескінченне майбутнє. Вони «іноземні». Тому дуже наївно чекати якоїсь матеріальної чи соціальної користі від високої духовності. Коли звичайна собі жінка одружується з фанатичним поетом, художником або вченим з «великими творчими перспективами», то досить часто їй доводиться розчаровуватися. Оскільки шуму багато, а коштів, комфорту та всяких інших можливостей мало... Чоловік не живе нею, не живе сім'єю... У нього фанатична творча лихоманка...

Нашадки потім ніяк не можуть збагнути: «Як вона не могла оцінити такого Генія?! Чому постійно чинила йому

всіляки каверзи і перешкоди, а не віддала всю себе святому служінню Йому, його Великій Справі?!»*

Однак треба розуміти, що жінка як жінка, а сім'я як сім'я вимагають свого. І тільки в дуже *рідких випадках трапляється, що жінка живе передусім духовним життям свого чоловіка незалежно від вигоди, користі, успіху...* Причому в коханні і виборі дружини великі мудреці такі ж безпорадні як і останні дурні...

Понадцінності — ще не достатня підстава, щоб говорити про духовність особи. Справа в тому, що кожен тип вважає найдорожчі йому цінності — понадцінностями. Тому можна говорити, що понадцінності у різних типів різні. Наприклад, для біологічного головною цінністю є власне тіло — його здоров'я, сила і забезпечення. Для цього необхідні гроші, добрий харч, гарна хата і чудова дружина — як господиня і як партнер в постелі. Чим вільніше втілення інстинктів — тим краще. Діти теж можуть бути понадцінністю біологічного, — але на підставі переважно кривого інстинкту.

У соціальних на першому місці становище. Успіх, кар'єра, приятельство — його похідні. Любов і мораль — теж своєрідні засоби і чинники соціального комфорту. Бо любов може бути вигідною установкою на становище, а мораль — конформістською. Властива риса соціального: його цінності і понадцінності не власні, а вироблені культурою середовища. Це цінності колективу, що його оточує, або того, який він відчуває на телеекрані. Порівняно із біологічним любов у нього відіграє більшу роль, ніж секс, а мораль — переважає безпосередні інстинкти.

Характерно, що для соціального колективні цінності можуть бути дорожчими власного життя. У всякому разі напевно, що своєю Індивідуальністю він жертвує фактично завжди. Частіше всього чинить це неусвідомлено. Більше того, його так виховують змалечку, що він уже майже нічого не може подіяти із фатумом власної соціалізованості. Ось де глибока трагедія існування людини у світі! З погляду духовних. (Докладний

* Одна з таких осіб — сократівська Ксантиппа — стала, по-своєму, навіть відомою в історії (як ім'я для сварливої недуховної жінки). Добре, що інші маловідомі... Хоча цих дам можна по-людськи збагнути. («По-людськи», тобто із соціальної позиції).

опис див.: «Біологічний тип» та «Соцумальний тип Природи»).

З огляду на подібні речі, можна заперечити, що наявність у якоїсь особи понадцінностей сама по собі ще не забезпечує її глибинну духовність. Це трапляється лише тоді, коли вони є Ідеалами, що контрастні біологічним і далекі навіть від соцумальних. Одне слово, коли особу можна назвати людиною «не від світу цього», ідеалістом. Оскільки ж слово «ідеалізм» у нас викликає певні асоціації із тим, що було втовкмачено в школі та вузі, то є потреба одразу розмежувати

ДВА ІДЕАЛІЗМИ — філософський і життєвий

Філософський ідеалізм — світоглядна теоретична система філософії, в якій доводиться, що так звані «матеріальні» реальні предмети є всього-навсього зручною ідеєю, яка систематизує наші відчуття (суб'єктивний ідеалізм). Або, що різні матеріальні предмети існують приблизно так само, як це здається натуральному спостереженню — плюс наукові заточення й заглиблення в їхню структуру, в закони їхнього існування. Так, існують, але в тому всьому спочатку закладена певна Ідея, закони їхнього Творця, «закони історії» (об'єктивний ідеалізм). Для нашого питання цей старий філософський ідеалізм не актуальний. Так само як і його антипод — матеріалізм. І вся та схоластична боротьба двохсотрічної давності навколо питання: що первинне — дух (ідея) чи матерія. Наша справа — реальність життя і глибинне розмаїття існуючих людей. Те, що вони думають чи кажуть про себе, і те, як вони заробляють свій хліб і виборюють місце під сонцем, — речі дуже відмінні. Теоретично можна бути винятково послідовним філософом-ідеалістом, але життєвим матеріалістом (і просто обивателем, як Гегель). А можна бути філософом-матеріалістом, а в житті — ідеалістом (як Фейєрбах). Хоч це подібно до парадокса, але факт, що піонери філософії матеріалізму скоріше піддаються трактовці як ідеалісти в життєвому розумінні цього слова. Публіка рідко це розуміє. І сумно буває, коли обдаровані особи

розуміють старі раціональні філософські побудови буквально.

Кажу якось одній гарній поетесі:

— Навіщо ти днями просиджуєш в цій конторі, перводиш свій дорогий час! Адже ти член спілки... книжки з'являються досить регулярно, а платня тут мізерна. Навіщо ти жертвуєш своїм вільним творчим часом?

— Матеріальне буття первинне, а духовне — вторинне! Потрібно десь працювати, — заявляє вона догматично. (Мені якось і в голову не приходило, що ці філософські абстракції високого рівня можна трактувати так буквально — щодо власної праці і творчості... Все, що стосується праці, я називаю «підробітками, щоб не померти з голоду» — і ніколи не розмовляю на цю тему. А тут зовні наче сама поезія — і що мовить?..).

Але найгірше, що скільки я її не переконував, що «там» говориться про первинність **соціального буття**, а не індивідуального матеріального, що життя поета належить передусім поезії, культурі і всьому народу шляхом розвитку духовності, а не «конторі» — наче коса об камінь. Бачите, в університеті у неї були **більші** авторитети... І вона «сама це бачить»... А це ж була не якась там середня поетеса, а така, що й книжки її не дістати. (Так ми розійшлися навіки: після певного віку людину, особливо жінку, що має диплом «з відзнакою» і славу — нізачо в чомусь не переконати!).

Життєвий же ідеалізм виявляє себе в фанатичному прагненні особи до надцінностей як понадбіологічного, так і понадсоцумального порядку. Треба одразу зауважити, що духовність майже невідривна від всього роду фанатичної пристрасності до високого, величного... Бо її інтегратором є Ідея, «Висока Мета». Зрозуміло, що той фанатизм, про який мовиться звичайно, є крайнім виразом ідеалізації. Віра в ідеали стає безмежною. Погляди інших не переносяться. Духовний же фанатизм може бути зовні спокійним, без експресії і епатії... Але внутрішньо така особа завжди перебуває під напругою високовольтних мереж понадцінностей... В цьому розумінні життя її стає подібним до життя Сократа, Паскаля, Сковороди, Кіркегора, Ніцше, Шанкари, духовне тремтіння яких передається у віки.

Таких Індивідуальностей турбує передусім глибинний сенс життя — і збереження та розвиток людської

ня свого народу... Владу вони беруть як величезну відповідальність і виконують її як каторжну, але необхідну і благородну службу. (Однак влада має ту властивість, що легко стає самоціллю, засобом пригноблення вільного людського духу... Воля одного прагне стати абсолютною.) Гарантії від сваволі з'являються тоді, коли народ має засоби виразити через своїх представників власну волю і відібрати владу, позбавити «місії» тих, хто заривається... Шлях демократичних виборів і регулярних перевиборів — саме і є подібним механізмом. Він був одним з тих китів, на якому трималися Вольності «Козацької республіки» Запорозької Січі в Україні за часів Польщі і Гетьманату. (До речі, славнозвісні княжі віча Київської Русі засвідчують, що демократична традиція одвіку існувала у відносинах між українським народом і його політичними вождями).

Сьогодні наш народ постійно зустрічається із свавіллям влади. То чому б цій зараз не поширитися в ньому самому? Оскільки духовне зло має такий великий престиж — і ніякої кари. Гарні слова настільки спаплюжені, що краще стати «панком» (нечистю) або «лицарем зла» (чорним магом).

Духовний, вочевидь, кожен, хто вірить в понадцінності, які виходять за межі раціонального (з погляду соціуму), які ніяк не вдається обґрунтувати розумом і логікою типу наукового глузду, які виходять за межі нормального соціального життя... Тому містики, астрологи, маги, йоги і все таке подібне — теж світи духовності. І можливо цілком, що навіть Сатана — дух, революціонер. В якості антиподу духовності його сприймають лише в системі християнського поняття духу, коли його ототожнюють з Добром («благістю»). Але досить уважніше глянути в Біблію, як знайдемо там визначення Сатани — «злий дух». Отже, все-таки, дух, хоч і злий.

Добро і Зло. Моральність, аморальність і антиморальність. Треба уважно дивитися з позиції якого фундаментального типу дається етична оцінка ситуації і твориться сама етика. Кіркегор, наприклад, — антипод Гегеля. У етиці Гегеля окрема індивідуальність розчинилася в необхідності абсолютних законів. У Кіркегора — в центрі розгляду саме індивідуальність. І ще Бог...

Загалом же для соціуму будь-який вихід за межі його власних норм є аморальним. Асоціальність

прирівнюється до аморальності і навіть до антиморальності. Тоді як насправді — *люди живуть в різних світах*. Наприклад, для нашого грубо атеїстичного виховання кожен священник за своєю суттю — аморальний. На порозі 1000-річчя хрещення Київської Русі варто сказати, що це не так*.

Це не так, бо священник, подібно духовній особистості, живе нематеріальними і понадсоціальними цінностями: Бог, благо, душевна чистота, особисте спасіння, безсмертя... А головне, що він прагне спасати всіх через віру і любити всіх ближніх. Тобто він насправді не суто духовний тип, а духовно-соціальний. Аморальним він стає тоді, коли служить не так Богові, і не так людям, як державно-бюрократичному апарату пригнічення людської волі. Церква, коли зрощується з абсолютистським режимом влади, стає «опіумом для народу». І священники з усіма своїми добрими намірами ведуть народ до пекла... Так буває не тільки з церквою і священниками, а й з революціонерами — борцями за свободу духу, коли вони надовго досягають своєї мети... У них і у духовних розбігаються цінності. Понадсоціальні цінності духовного є: *розвиток, воля* (головне, свобода від соціуму з його конформістською мораллю), *творчість і власна самобутність*. Ці ідеали переживаються психо-духовно як «вищі» і «вічні». Як щось значніше навіть від здоров'я і фізичного життя власного тіла...

З усього мовленого раніш видно, наскільки помилково плутати моральність і духовність. Моральність (а ширше, «вихованість», «соціалізованість») — основна мета і загальна цінність соціального рівня Природи і, відповідно, соціальних типів. Тоді як духовність — духовного і духовних типів. Оскільки для Індивідуальності соціум досить байдужий, оскільки вона дивиться критично-іронічно-революційно на його цінності і норми, то, з погляду соціуму, може виглядати аморальною (хоч це тільки асоціальність). Буває, що це справді анти-

* Прошу читача мати на увазі, що коли я кажу «церква», то це далеко не те, що уявляється наївному обивателю у нас. Я маю на увазі всю її історичну і світову могутність, а не той миршавий апендикс, який ми зримо перед своїми очима. Відповідно, і слово «священник» виповнене значно більшим змістом і силою, ніж це може здатися...

соцумальність, — але на підставі вищих моральних зразків, порівняно з існуючими в соцумі. Нагадаю тут знову знаменитий приклад духовної аморальності — історія цілого Ордену в католицькій церкві. Для ієзуїтів придатні будь-які засоби, якщо вони на користь християнській вірі. Бо ієзуїт мав незрівнянну, порівняно з усім земним, мету і понадцінність — Бога. Однак немає необхідності ходити так далеко: майже вся політика, майже кожен політик «порядному» обивателю має здатися грубо аморальним, якби він колись узнав про таємні засоби, що ними користується цей останній. (Недарма політики так люблять державну секретність). Хоч політик чинить так не лише заради власних амбіцій і кар'єри, а також — заради добробуту і спокою того ж самого обивателя*.

На соцумальну мораль не варто догматично молитися. Сьогодні в колгоспі (і скрізь) морально чинить не той, хто має совість, а хто зумів урвати. Жінки — а жінка безпомилковий критерій соцумальності — люблять більше саме таких «пробивних»....

СВОБОДА ВІД СУПЕРСОЦУМУ

Це саме те, що найбільш зовні помітно: нехтування бюрократичними цінностями, такими, як кар'єра, чин, вигоди високого становища. Відсутність подібного марнославства легко прощається оточуючими, бо вільніше хижакам і немає причини для «пролетарських» заздрощів «невдах». Однак справа обертається для індивіда значно гірше, по-перше, з боку жінок і сім'ї. По-друге, з боку відповідних служб того ж суперсоцуму, коли він не хоче коритися «законним» обов'язкам «громадянина», а визнає лише свої понадцінності. Серед яких чи не перше місце обіймає «вільная воля».

В зв'язку з цим кожен духовний прагне уникнути громадсько-державної *праці*. За цим одразу йдуть санкції. Моральна: «хто не робить, той не їсть». Матеріальна:

* З цього приводу доречно буде на майбутнє зауважити, що обиватель стоїть в основі світового Зла значно більшою мірою, ніж звичайно підозрюють моралісти... від гонки озброєнь до гонки споживання — за всім цим його невидима тінь...

позбавлення продуктових карточок або платні — без якої майже нікому не прожити. Юридична: особу зобов'язує трудитися закон. А обиватель тільки тому й радий, що «всі рівні перед законом». Фізична: волелюбного індивіда саджають в допр на основі певних статей закону як «тунеядця» — і там уже змушують працювати фізичними методами.

Звичайно, в різних суперсоцумах досить різні можливості стати вільним від труда. Але ті чи інші принуки існують скрізь. Бо суперсоцум багатіє і розвивається насамперед завдяки праці його окремих членів*. Існують соломоніві рішення: обирається труд найлегший або найкоротший. Або такий, який не здається трудним, а викликає навіть натхнення. Знайти свою «споріднену працю» — формула Сковороди — є мотивом вибору професії майже кожного волелюбця. А для духовного — це одна з головних проблем. Але найкращий вихід для духовної Індивідуальності — залишаю вгадати самому читачеві.

В широкому розумінні свобода від труда є частковим випадком прагнення визволитися від якої б то не було суперсоцумальної «служби». В найбуквальнішому розумінні — це служба в армії. Чого тільки не віддав би духовний, щоб уникнути її. Особливо, якщо це служба в такому суперсоцумі, установка якого в принципі ворожа свободі індивідуальності. Буває, відрубують собі пальці, буває — тікають. А буває навіть божеволіють від службової муки. Жах її не в дисципліні, а в знущанні над людською гідністю, в прагненні зробити з живої людини мертвий механізм для бездумного послуху, включаючи вбивство...

Але і без армії соцум має міриади щупальців, щоб привабити особу до себе на «службу». Наприклад, державна посада, можливість легкого здобування чинів і зміцнення свого становища. Кар'єра тішить марнославство, яке властиве майже кожному з нас. Найлукавіший хід суперсоцуму — змусити добровільно служити собі талант. Бо, нерідко здається, що тільки завдяки творчій посаді, помічникам і великим грошам можна здійснити свої

* Такі способи уникнення праці як утриманство, рента, азартні ігри, кража, бандитизм, мафія тощо здебільшого або суперечать суті духовного (наприклад, бандитизм — біологічний), або ж є своєрідними формами неформальної праці, що веде знову до залежності від труда.

творчі задуми. Так, людина продається. І спочатку, буває, справді досягає певного духовного прогресу, але зрештою стає закінченим службовцем і кар'єристом. Така сила влади.

Візьміть наші університети. Посади ректорів, проректорів, деканів, завідуючих кафедр ніколи не бувають порожніми. Друге діло, що частіше всього вони бувають пустими (особливо духовно). Візьміть нашу науку і культуру. Посади директорів наукових інститутів та творчих спілок — теж завжди дефіцитні. Хоч кожному відомо, що посада — це творча втрата. А тут на жаль, десятиліттями створювалася ситуація, коли головну роль у призначенні на певну посаду відіграє не творчий потенціал, а «партійна» анкета. Так суперсоцум підрубав той сук, на якому сидить і розвивається сам. «Досягнення» суперсоцуму такі великі, що бюрократично-чиновниче мислення (світогляд!) проникло в усі його галузі; туди ж проникла відповідна організація і «підбір» кадрів. «Чиновно-бюрократичний клас» загрожує сьогодні стати найчисельнішим в суспільстві. В усякому разі — він наймогутніший. А корінь в тому, що суперсоцум від самого початку був поставлений вище за окрему людину, за її свободу, за її духовність...

Свобода від законів. Нарешті, головний пункт до якого зводяться також всі попередні: незалежність від суперсоцуму — це свобода від його законів. Права, особливо «права людини», дуже гостро відчувають і відстоюють духовні.

При переході від соцуму до суперсоцуму кінчається мораль — починається право. Якщо частину моралі ми всотуємо з молоком матері, то «право» — це наслідок здебільшого нашого досвіду життя. Якщо мораль значною частиною жива — має серце і душу, — то право мертво, формальне. Ось чому духовний має огиду до законів ще більшу ніж до загальної моралі. Навіщо йому чужі приписи, коли він має або годен створити свої — значно кращі?! Навіщо йому діяти наче машина, наче вівця, наче безголовий солдат, коли він живий, коли він розумний, коли він відчуває в собі могутній дух!? Навіщо, щоб його оцінювали за мертвою анкетною, коли він живий і змінний?! Навіщо йому жити в клітці чужих йому законів, коли він прагне волі?!

Звідси відчувається як тяжко духовному жити на світі. Реальність — соцум і суперсоцум — дуже різко розбігаються з його ідеалами. Хоч життя ідіотське, хоч закони — пута, але люди чомусь воліють жити стриноженими, ніж чути його заклики до свободи. А тим більше люди, які на «службі». Ось чому духовний так часто опиняється ще в більшій неволі, ніж йому дає «нормальне» життя. Звісно, здоровий глузд змушує миритися з тими законами, які мають сенс або яких ніяк не обійти й не об'їхати. Духовна Індивідуальність з гумором і з дипломатичними здібностями (чому не сприяє велика їхня серйозність) грає з суперсоцумом: робить вигляд, що вона визнає його закони. Але кожного разу шукає свій шанс їх обійти. В крайньому разі перебивається іронією, сатирою, гумором... А іноді віднаходить свою духовну нішу. Наприклад, чернечий монастир. Але для того потрібно бути, по-перше, віруючим, по-друге, не забувати, що ченці складають теж соцум, а монастир — своєрідний суперсоцум в мініатюрі... Так що духовний стоїть перед прірвою безвиході. Звідси можна добре збагнути трагічний пафос екзистенціальної філософії і літератури.

А може, кинутися в суперсоцум, забратися в ньому повище і тим компенсувати свою рабську залежність від законів?! Справді, зловживання владою і непідлягання законам «влада імущих» спостерігається у всі часи і дає певні імпульси для подібних думок і дій. Мною вже говорилося, що життя дуже суперечливе. (Хоча б тим, що прагнення бути вільним за будь-яку ціну приводить до ще більшої неволі). Талант не може втілити навіть меншої частини того, що має, якщо він не поділиться інтелігентно (співавторством) з вищим за чином в науці. Обдарована актриса не може вибитися на головні ролі, доки не ляже в постіль до головного режисера. Нерідко в такий спосіб поступають до вузу, до аспірантури, захищають дисертації, обіймають вигідні посади і навіть (в спорті) попадають в збірні команди для зарубіжного турне.

Люди, які люто виступають проти хабарництва у вузах, — з легкою душею дають хабарі за своїх власних дітей і т.д. і т.д. аж до сексотства...

Але тут я хотів би сказати про проблему «служби» і свободи. Суть її в тому, що без «служби» не досягнеш

становища. А без чину особа має в багатьох відношеннях обмежені можливості свого духовного втілення. Наприклад, поїздки по світу, спілкування, умов для творчості, успіхів у коханні. Однак платня за становище частіше всього йде чистоганом — свободою. Так, директор Інституту філософії (про філософію думають як про квінтесенцію людського духу) має багаті можливості себевтілення. Але не має часу для головного — для творчості. А коли щось творить, то мусить дуже зважати, чи не приведе це до втрати такого високого і дорогого становища — втрати абсолютної влади на філософському терені. У всякому разі, переробляти й довершувати ніколи, а ризикувати сміливими поглядами — теж. Тож хай згине філософія! Аби був я у філософії! А для цього головне вчасно відчуті, куди віє вітер. Тоді можна заслужити і похвалу (орден!) наверху і захоплення (за сміливість думок) знизу. Так і тримати курс...

То що ж, духовні безкомпромісні? У всякому разі його сила переконань і його понадцінності такі великі, що йому майже неможливо йти на компроміси. Зокрема, релігія одержавлюється саме через компроміси. Але завжди віднаходяться «єретики», які зірко стоять на таких пунктах:

1. Відділення держави від церкви, а головне — церкви від держави.
2. Рішучий антимілітаризм, а отже відмова від служби в армії, навіть ціною цивільної свободи.
3. Сповідати істинний дух Євангелія: любов і Правду.

Мені вдавалося зустрічати таких віруючих, які вже по кілька разів відсиділи терміни, яких покинули кохані, які втратили своє становище в науці, які займаються тяжким фізичним трудом, — але очі їхні світяться вогнем щасливої людини. Ось що означає знайти свій духовний світ!

«Свобода як усвідомлена необхідність» — це тільки стосується понадцінностей. Дух не жертвує нічим заради тіла, соцуму чи суперсоцуму. Він безкомпромісний. Сама ж ця формула лукава: вона дає ідеологічну зброю в руки соцуму і суперсоцуму, щоб залигати вільний дух.

Голос свободи — є завжди голосом духу. Особливо, коли це справді вільна воля людського духу, а не обов'язків. Тоді дух *добровільно* бере на себе *відповідальність* і відповідні *обов'язки* (бо це ж його власний світ, його

власні понадцінності!). Той голос душі, який змушує нас йти проти суспільних уявлень і норм як заскоружлих, негарних, примітивних і навіть аморальних — це голос нашої третьої природи, голос духовного генія в нас. Духовний стан — вільний політ. Тож щастя вам літати!

«Так що ж це виходить!» — обуряться люди, обтяжені духовним статусом. «Чиста духовність цурається тілесної природи, нехтує мораллю, ігнорує закони, глузує з церкви. Вона навіть проти сім'ї і дітей, проти продовження роду людського! Як? — вигукнуть тут духовні діячі, поети, письменники (про редакторів я вже мовчу). — То ми бездуховні, бо любимо і вирощуємо своїх кривих дітей, кохаємо жінку, обстоюємо в своїх творах високу мораль!?!» — Ах, заспокойтеся, панове! Ви духовні, але тільки почасти. Заспокойтеся — бо зовсім чистої духовності не існує! Заспокойтеся, бо суто духовна індивідуальність, може, не є Ідеалом людини. Принаймі, це не Ваш ідеал. Думайте не про слово, а про суть, прошу!

БОРОТЬБА: ТРИ ГОЛОВНІ БОРОТЬБИ

Кожен духовний веде свою боротьбу. Бо свобода не дається, а здобувається. Життя і смерть Панталахи — лише один з випадків того закону, що свобода Індивідуальності постійно перебуває під загрозою біологічних спонук і соціальних сил. Соцум має свою організацію і правила життя, не питаючися згоди кожного окремого індивіда, який в ньому народився як унікальний випадок, із своїми своєрідними рисами і незвичною долею. Виховання полягає в тому, щоб зробити кожного новонародженого таким як усі. А той, хто хоче бути окремим світом духовності, мусить повставати. Отже, Свобода невід'ємна від боротьби за свої власні понадцінності-Ідеали, свою Волю і Долю, свою Індивідуальність. Цю боротьбу доводиться вести одразу в кількох напрямках.

Найпершою боротьбою духовного є герць із самим собою: проти біологічних спонук, які з великою силою тягнуть його в бік від духовних Ідеалів, заважають йому присвятити життя своїм понадцінностям. Наприклад, оте постійне бажання добре попоїсти. (А для цього треба багато працювати або прагнути влади, маєтностей)... Добре одягнутися... Виділитися зовні... Тим більше, що

щоразу може з'являтися природне бажання оволодіти звабливою жінкою. І взагалі, чудово присвятити своє життя прекрасній статі, любовним утіхам. В тому стільки романтики!.. Або це може бути бажання грошей, багатства — як засіб до всіх інших тілесних бажань. Або це, нарешті, така слабкість, як алкоголь та наркотики... А можна втекти від боротьби в мізантропію, невроз, рафінований снобізм... Або просто бездіяльність... Або... — нічого такого «або», що пов'язане з «Я-тілом», яке прагне комфорту і насолоди, з його страхами смерті і віковою деградацією — не може дозволити собі духовний. Оскільки він шукає великого сенсу життя і живе понадцінностями. Духовну свободу може мати тільки людина, яка володіє своїми пристрастями. Так, Князя з невимовною силою тягне до жіночої статі. Однак він зовсім не бігає за спідницями. Він любить добре попоїсти, — але не їсть м'ясного і влаштовує собі пости й тривалі голодування — тільки заради духовного гарту. Над своїм духовним розвитком Князь працює по чотирнадцять годин щоднини.

Ейк, хоч і не належить до суто духовного типу, але працює над собою мов каторжний — з раннього ранку до пізньої ночі. Щодня бігає дві-три години за принципом «В здоровому тілі — здоровий дух!». Спить не більше шести годин. Просинається до світа: боїться не встигнути побачити красу Сонця, що сходить, не встигнути щось прочитати, не встигнути написати... Він не менше Князя любить жіноцтво, але також його зрікається — відчуває пряму загрозу своєму духовному життю. Хоч теоретично прагне дружини, але практично кожна конкретна дама — *не та*.

Отже, перемога над своїм тілом — необхідна умова шляху до духовності. Вона дається внаслідок постійного гартування сили волі і наполегливої праці над собою. Потреби тіла зводяться до мінімуму, а сила волі — до максимуму. Джо, наприклад, може голодувати по сорок днів — і при тому чудово *мислити*. Духовному доводиться повсякденно гартувати свою волю, перевершуючи самого себе. Духовним може стати тільки той, хто переміг своє тіло, подолав в собі обивателя і злетів вище повсякденних марнот. При цьому не треба забувати, що доводиться боротися також із соціальними і суперсоціальними кайданами, які увійшли в плоть і кров генетично та

внаслідок виховання. Тут рідко коли можна обійтися без мудрого наставника типу видатних йогів.

Опанувавши саму себе, особа може опанувати багато що у світі. Зокрема, стихії, в яких доводиться терпіти її тілу, оволодіти середовищем свого існування... доведенням до мінімуму труда заради матеріального. Гасло опанувати природу, взяти її в свої руки пішло від гасла опанувати самого себе — з духовних потреб людини. Найвразливіші форми свободи від тіла — цілковитий аскетизм і подолання страху смерті — мужнім прийняттям її неминучості...

Проте перемога над своїм тілом — це лише перша необхідна умова виходу в духовний світ, але недостатня. Багато існує людей, які досягають чудес в цій справі, але рідко вони стають більше, ніж циркачами в життєвій комедії... Необхідна друга боротьба. Це боротьба із соціумом свого існування. А вірніше — *боротьба з обивателями*. Для духовного в такій ролі виступають не тільки всі біологічні, але й соціальні. Бо суто соціальний тип в своїй основі — теж обиватель*.

Причому незначну роль тут має навіть те, що певний обиватель дуже добрий. Бо в *принципі* навіть найкращий обиватель ворожий духові і духовним Індивідуальностям. Бо в силу свого Єства, він перебуває на сторожі інтересів зовсім іншого світу. Тому духовній особі властива пристрасть ненависті (а скоріше глибоке презирство, що змішане з гірким жалем) до обивательства як сили, ворожої духу. Інтуїтивно відразу в нього з'являється навіть скоріше тоді, коли обиватель є зразком добропорядності. Бо саме ці привабливі сторони обивательського найбільше дошкуляють духовному в його власному нутрі, бо саме такі особи найбільше цементують соціум, підтримуючи віру в його норми і порядок. Бо такі «спокійні» і «добрі» обиватели найкраще пристосовані до соціуму і суперсоціуму, думаючи про хліб, про марноту марнот, а не про дух. Недарма в східній мудрості мовиться: «Не бійся ворога — в гіршому випадку він тебе уб'є. Не бійся друга — в гіршому

* Хто такі обивателі і якими вони бувають, буде роз'яснено пізніше. Тут важливо мати на увазі, що навіть значні здібності і висока самосвідомість та «моральність» — без високих Ідеалів та боротьби за них — достатнє свідчення обивательської природи. Наприклад, визначні кар'єристи на стезі науки та мистецтва...

випадку він тебе зрадить. Бійся байдужого: через них діються вбивства, зради і все зло на світі». Саме соціальний обиватель — байдужий до високих речей за межами цінностей його соціуму і норм елементарної моралі.

«Спокій» соціального рідко очевидний. Бо соціальна особа зовні рідко спокійна. По-перше, тому, що має краплю духовності. А головне тому, що ревно дбає про «громадське добро». Проте разом з тим вона явно чи неявно **вимагає** від духовного поділяти ті уявлення і норми, які вона так активно відстоює*. А це саме соціальні уявлення і норми. Вони чужі духовній Індивідуальності, — неначе з поганого світу. Так що навіть ті з соціальних, які воюють за доброту один до одного, — ще не є **духовні**. Це може бути суто соціальна позиція: «Щоб нам усім було легше жити, давайте всяко допомагати один одному. Ну, хоча б рідня і куми наші!» — чував не раз я подібні заклики... Отже, соціальний протистоїть духовному з двох сторін: пасивна байдужість до його понадцінностей і, водночас, — активність в пропаганді (не без зловживання службовим становищем в боротьбі за свою «мораль») соціальних (антидуховних!) цінностей. По суті, то є примусовою соціалізацією духовного...

Третьою важливою лінією боротьби духовного є боротьба із суперсоціумом. Гніт суперсоціуму зручно розкласти на такі чинники:

1. Закон і ті органи, які стоять за ним і **понад** ним. Це органи залякування: безпека, міліція, прокурори, суди і тюрми.

2. Армія і обов'язкова служба в ній.

3. Це також всі суперструктури, які зливаються з державою: адміністративно-бюрократичні, партійно-державні. Адміністрація пронизує все. Кожна партія як суперструктура — теж пригнічує. Недарма вона функціонує як потенційна держава. Це особливо добре видно тоді, коли вона бере кермо в свої руки. І найбільше це відчувають представники опозиційних партій.

4. Парадокс полягає в тому, що навіть релігія стає засобом гніту Індивідуальності. І найбільше тоді, коли

* Справедливо буде зауважити, що духовні чинять те ж саме — ще з більшою запеклістю. Така суть людська — стояти на сторожі своїх цінностей, пропагувати їх... (Інакше це в мене називається розвитком, експансією «Я-світу»).

вона стає державною і зливається з органами влади. Тому питання про відділення церкви від держави є питання про свободу совісті **фактично**. Але навіть в такому випадку релігійна ієрархія, влада і примус залишаються. Інша справа, що віруючий кориться церкві добровільно і свідомо... як святій Божій установі, що стоїть в обороні його понадцінностей. (Однак навіть тут виникає лукавий сумнів: чи не церква часом вклала в нього подібну **свідомість** і цінності?).

Найочевидніший факт суперсоціального гніту — примусова праця. (Навіть тих і тоді, яким і коли вона не потрібна для себебезпечення). Закон про обов'язкову працю на державному підприємстві в наш час звучить вульгарно, наче рабство. Причому в особі ніхто не запитує, скільки вона згодна віддати свого труда державі. «Експлуатація цілком відсутня, коли все стає державним» — відповідає їй закон і теорія. Але навіть коли подібного закону нема, коли свободи більше, тоді все одно суперсоціум діє через посередній примус: засоби на проживання можна здобути тільки шляхом «служби». А про високе становище — і говорити нічого. Що ж робити? Боротися із законами про примусову працю — це один вихід. Окрім того, Сковорода бачив вихід в тому, щоб кожен віднайшов собі «споріднену працю». Насолода від такої праці, яка в людині близька до творчості, має компенсувати відчуття її труднощів. Однак із крайнім звуженням спеціалізації та через велику конкуренцію на престижні (рідкісні, високооплатні, романтичні та творчі) професії... людина змушена обирати не те, чого вона прагне в душі. Спробуй, наприклад, поступити в художній Інститут! Або на ті університетські факультети, де вимагається рекомендація обкому партії, а нині шалені гроші. Спробуй взагалі куди-небудь сьогодні поступити, навіть туди, куди невеликий конкурс — так zdeградував наш суперсоціум, а за ним і соціум та, нарешті, душа людська!..

А як боротися із законом про обов'язкову військову службу? Виступати за розброєння країни? Особисто відмовитися від служби? Як я вже писав, другий випадок веде безпосередньо до неволі, а до пацифізму на ділі ми ще зовсім не доросли. Про це багато й не скажеш...

Бюрократизм. Найкраще зупинитися на основі основ — бюрократизмі. В соціумі такою основою є «мо-

раль», а вірніше сказати, конформізм. Тому боротьбу духовного із соцумом значною мірою можна виразити як боротьбу його проти соцумальної моралі конформізму. Головною ж віссю суперсоцумальності є **бюрократизм**. Це механізм повального знищення людського духу, омертвіння життя, що постійно генерується велетенським суперсоцумом як основний його закон. Суперсоцум є такою силою, яка прагне все формалізувати, стандартизувати. Тобто поробити з людей машини — механічні гвинтики в своєму величезному механізмові. Причому чим краще людина деперсоналізується, уподібнюючись такому гвинтику, тим вона ефективніша одиниця з погляду суперсоцуму.

В певних умовах суперсоцум стає не тільки дужчим окремих індивідів, а й різних соцумів і навіть цілих націй, з яких він складається. Ціле має тенденцію посилюватися за рахунок уніфікації своїх частин. Особа почувається безсилою перед велетенською машиною держави. Кожен прагне адаптуватися — індивідуально і через «колектив». Тому в біологічних і соцумальних домінує тенденція служити якнайкраще суперсоцуму, а отже — обюрократуватися. У бюрократа дух начисто відсутній. У нього лише догма, циркуляр, параграф, буква. Головна його цінність — чин, становище в бюрократичній ієрархії. Тим більше, що це автоматично дає і владу, і добробут, і навіть певного роду шану серед обивателів (насамперед блюдолизів). І буває, що в такого бюрократа і його найближчого оточення створюється ілюзія «ідейності». Але там, де надто пахне вигодою і потрібна лояльність, — там не пахне духовністю.

Все це змушує духовного повставати, вільнодумствувати, опиратися, бути не в згоді. Він в принципі не може стати «таким, як усі», бо це веде до сталінізму, до фашизації особи державою, адміністрацією тощо. Однак далеко не завжди духовний годен стати революціонером в повному розумінні цього слова. Занадто він відірваний від народу. Його фатум — своєрідне дисиденство. (Принаймні, так мені здається поки що).

Оскільки у біологічного і соцумального типів відсутні духовні понадцінності, то його проблема — не як боротися, а як пристосуватися до суперсоцуму. Насамперед, він працює і «служить». Оскільки таких осіб переважна більшість в суперсоцумі, то наслідком типового способу

життя є таке: просинається недоспаною за будильником... готує нашвидкоруч їжу... сперечається з чоловіком та дітьми... годує і їсть похапцем... біжить до трамваю... годину їде в товкучці і задусі до праці... крутиться-вертиться там дев'ять годин, чекаючи кінця дня... черги в магазинах за продуктами... знову трамвай... знову кухня і гризня з чоловіком та дітьми... телевизор... телевизор... телевизор. Нарешті, остаточно змороною вона засинає, щоб назавтра все повторилося спочатку. І так безкінечно... в черзі на квартиру... чекаючи пенсії... Таке життя справді заслуговує назви «марноти марнот»... Сенсу в ньому не видно ніяк. Людина його не відчуває. Тому шукає втіхи у видовиськах, у горілці і наркотиках, у коханках і коханцях...

Але й це ще здається вільним життям порівняно із службою в армії! Там не тільки вибивають з Єства духовність, там позбавляють навіть здатності думати... Солдат стає не людиною, а рабом: маленькою деталлю в часовому механізмові війни. Парадокс полягає в тому, що подібні жертви бувають необхідні, щоб не втратити існуючу мінімальну свободу і права громадянина. Без армії нація легко може потрапити в рабство до іншої, яка її експлуатуватиме і доведе, зрештою, до повної деградації. Тепер стоїть кардинальне питання, щоб армій у світі не існувало взагалі. А тільки загальнолюдська армія (яку я запропонував би назвати «армією справедливості і спасіння» при Верховному суді ООН). Деякі нації уже сьогодні живуть фактично без армій. Потрібно добре усвідомити, що армія не тільки захищає свободу членів суперсоцуму, а ще більшою мірою вона стає фактором суперсоцумального гноблення не тільки «чужих», але і своїх.

В чому ж корені подібної ролі суперсоцуму? Чому він стає велетенським фактором духовного гніту? Передусім це лежить в суті людини. Особливо важливо, що кожен можновладець в суперструктурі має нахили: а) трактувати будь-який закон чи процедуру своєї організації на свою власну користь; б) будь-якою ціною посилювати свою владу, так щоб «Я-воля» стала законом для всіх; в) з цієї метою, виходити за межі закону, де тільки можна й не можна. Ідеалом можновладців є вислів: «Закони не для нас писані!».

Це можна назвати суб'єктивними коренями. Вони доповнюються тим об'єктивним фактором, що індивід

прагне свободи, а суперсоцум — сили: цілі їхні майже протилежні. Суперсоцум прагне ствердитися *за рахунок окремої індивідуальності*, ціною її уніфікації, неволі. Цілі індивіда найменше співпадають із суперсоцумом, коли його понадцінності — духовні. Загальний же «порядок» складається за рахунок себепожертв на користь цілей організації — від соцуму до суперсоцуму. Духовний прагне абсолютної свободи себеврозвитку і втілення. А соцум і суперсоцум намагаються внести протилежні корективи в напрямі своїх власних інтересів — влади над індивідом, експлуатації його можливостей. Наприклад, в якості все той же «суспільно-корисної праці». З цього останнього прикладу добре видно, що суперсоцум має в своїх претензіях певний резон. Свобода індивіда коштом суспільства, свобода частини коштом цілого має присмак анархії і навіть несправедливості. Вона може вести до рішучої нерівності або до руйнації суперсоцуму — його традицій і «правічних порядків». Ось на чому грають ідеологи «загального порядку».

Духовний не може зносити такої наруги над своєю гідністю, над своїми понадцінностями. Боротьба є процесом втілення своєї свободи, своїх понадцінностей, самого себе. Але, ще раз, чому доводиться боротися? Бо індивідуальна воля не вигідна ні сім'ї, ні соцуму, ні суперсоцуму. Тому претензії індивіда на свободу стають вагомими, коли його воля супроводжується такою діяльністю, від якої очевидно вирає суперсоцум і всі люди. (А сам діяч нехай навіть програє). Звідси випливає загальний закон: *свобода визнається тільки тоді, коли вона на руку добробуту і щастю суперсоцумальної організації і/або народу*. (Тоді це називається духовним, як наприклад, мораль). Передусім визнається жертвна боротьба за звільнення і розвиток всього народу. Нездарма так шануються революціонери (особливо заднім числом). Революційною може називатися лише боротьба з консервативними цінностями, силами і структурами суперсоцуму, що занижують можливий рівень свободи індивіда, спосіб його життя, зневажають його гідність і честь. І які, зрештою, ведуть до деградації всього народу або відставання його від інших — передусім в дусі і культурі.

Кожен духовний веде свою боротьбу. І не тільки за себе, а й, прямо чи посередньо, за соцум і суперсоцум.

(Але коли він прямо веде боротьбу за соцум і суперсоцум, тоді маловірогідно, що його тип суто духовний. (Щодо цього ще буде аналіз.)).

Хто не бореться, хто духовно неоружний, той стає рабом і гине. Це мало не біблійна істина. І тому в народі одвічно оспівується *боротьба за волю* як висока духовна дія. В українських піснях найбільше ушлявляються козацькі часи, «козацькая воле́нька», *козацтво* — як символ вільного чоловіка — і наша Запорозька Січ — як символ вільної республіки. «Козак» став синонімом вільного славного чоловіка *.

Отже, якщо *свобода* є атрибутом духовності, то ним з необхідністю стає також *боротьба*. Причому, подібно тому як свобода «від» доповнюється свободою «за», так і боротьба «з» (соцумом і суперсоцумом) доповнюється боротьбою «за» його більшу волю. Бо лише свобода соцуму й суперсоцуму дає індивіду певні гарантії власної свободи: свободи від внутрішнього страху втрати волі ні за що ні про що, свободи себевтілення і розвитку. Свобода свого «Я-світу», який у духовних схильний поширюватися на весь свій народ: загальна свобода — необхідна умова свободи самого себе. Боротьба ведеться за всі необхідні умови свободи: за так звані «права людини»... за гідність і честь... За свою Індивідуальність. За можливість жити, де хочеш, і їхати, куди хочеш... Нерідко, необхідною умовою всього цього є загальна свобода соцуму й суперсоцуму... Тому така боротьба закономірно може вилитися в соціальну й політичну. Зокрема, боротьба жінок за свою емансипацію — це також боротьба за визнання своєї Індивідуальності і за духовний вияв себе у світі... (Не варто тільки вульгаризувати: добиватися механічної зрівнялівки статей).

БЕСІДИ ПРО ДУХОВНІСТЬ І БОРОТЬБУ

Кн: Чи не може духовний просто втекти від соцуму і боротьби? Взяти історію релігії: монастирі, ченці, юродиві і просто люди, які все своє суттєве життя

* Зрозуміло, що то була воля від пана, від жінки, від сім'ї, — але ще не повна духовна воля. «Славне козацьке товариство» — тісний військово-господарчий соцум. Щоправда, з такою спільною понадцінністю, як Воля...

присвятили думкам про Бога, спілкуванню з Ним і любові до Нього...

Ейк: На жаль, це ілюзія: втекти нікуди. Нідше кричав: «Ще є на світі місця, куди можна втекти!». Але ж то було сто років тому. Тепер — немає. Окрім того, за своєю суттю духовність стверджується саме в боротьбі — не більше, ніж пасивна духовність. А можна висловитися і гостріше: це теж обиватель. Духовний обиватель, духовний міщанин — досить поширена у нас категорія. Тихесенько ховаються в нішу якогось тихого науково-дослідного інституту або влаштовуються на тихеньке містечко з комфортом через батьківські і власні зв'язки... Або ж випадають в осад: в сторожі, в полотери, в «духовний люмпен»... Сидять там і бурчать, що не дають. Трохи пишуть «в стіл»... Загалом це пасивний протест і поразка... Поразка, коли духовність обмежується тільки самим собою!

Ус (*підтримуючи Ейку, але і захищаючи також думку Князя*): Правильно, Ейку. Але в усьому бувають винятки. Якщо врахувати, що людина бореться за те, щоб себе виявити як Індивідуальність, розвинути і втілитися, якщо вона внутрішньо вільна від соцуму і суперсоцуму, то чому б «втеча» іноді не ставала засобом до свободи — до духовного життя. Історія свідчить, що «втеча» з даного соцуму в інший, вільніший, буває виявом духовного акту. Сполучені Штати Америки і Канада були заселені європейцями в пошуках не тільки добробуту, але й свободи. Чимало революціонерів (а заодно і авантюристів) з різних країн Старого Світу склали основу цих двох інтернаціональних націй.

Але нам немає необхідності ходити за прикладами за море-океан. Наш український люд протягом сторіч тікав з-під гніту польської шляхти на вільні Слобожанські землі. Це з одного боку. А з другого: на кордонах дніпровського Пониззя була створена унікальна в світі Запорозька Козацька республіка для оборони своєї і народної волі.

Ейк: Мені значно більше імпонує Запорозька Січ, ніж Америка. Втеча від боротьби туди, де воля здобута коштом інших або де ще відсутня неволя — такий акт важко назвати боротьбою. Тим більше, коли це супроводжується біо-соцумальною вигодою. Наприклад, безземельний селянин тікає з України в Канаду. Для

нього головне не свобода, а земля, яку він там одержить...

Ус: Ти, Ейку, маєш певний резон: духовний не дуже прикутий до конкретного соцуму. І за всім тим, що ти кажеш, непомітно стоїть ідеал іншого типу людини. Сподіваюсь, ми ще з цим розберемося. У всякому разі, я не збираюся ні на Захід, ні навіть до Москви, куди мене весь час заманюють. А треба сказати, що демократії в Росії значно більше, ніж в Україні. Особливо в Москві й Ленінграді.

Якщо відкинути такий соцумальний випадок, як втеча, то духовність без боротьби нагадує кастрата перед прекрасною голою жінкою...

Якось я мав бесіду з одним редактором. Гарний такий чоловік, неначе боець, але каже:

— Мене вже стільки разів лупили нижче пояса, що тепер я друкуватиму тільки сіре, сіре і сіре!..

— Але ж обійнявши посаду директора — ви вийшли на війну. Бо духовний світ — це війна за Правду і талант, за талант і Правду. Тільки така війна сприяє розвитку культури і свідомості народу. Тільки така війна робить Вас Індивідуальністю на рівні громадського становища, а не сірим, нікчемним бюрократом. Коли ж ви почуваетесь не в силі перемагати — відступіться. Віддайте гетьманські клейноди й булаву іншому! Тому, хто хоче і здатен боротися.

— Однак іншого «поставлять» зовсім нікчемного. А так я хоч щось, але робитиму. У всякому разі не дам перевести журнал на російську мову.

— На цій слизькій доріжці послизнувся не один. Тому всі ми тепер в багні! Мова — то лише один бік духовної боротьби. Головне — зміст писання. Коли він був таким, що письменника починала переслідувати влада, як Шевченка та Франка, тоді в тому вже є справжня духовність... Недарма на вершині нашої безсмертної слави перебувають саме вони... На жаль, слава приходить тільки тоді, коли творець чи борець встиг втілити свою духовність: посіяти в людях, в культурі зерна нового слова чи діла. Більшість не встигає або не може пробити мурів нерозуміння і заборон...

Ейк: Складність проблеми в тому, що індивідуальну свободу можна розширити, прислугуючись суперсоцуму проти народу. Зокрема, поїздки за кордон,

особливому своєму становищу, духовно-біологічні мають надзвичайно розкуте мислення (яке, проте, легше замикається на реальність, ніж у суто духовних типів через біологізм) і водночас інстинктивне та інтуїтивне відчуття Єством всього того, що стосується Гармонії людського Духу і Природи...

В наш час глобальної екологічної кризи подібні типи стають в першу колону спасіння Природи від людини і її технології... І тим самим стають ідеологами спасіння самої людини... Соцумальні особи не можуть виконувати дану функцію з належною ефективністю, внаслідок своєї світоглядної обмеженості — нерозуміння і відсутності глибокого потягу до природи. Хоч, правду сказати, вони найбільше переживають за життя соцуку...

Отже, парадоксальним чином виходить, що біо-духовні типи теж, по-своєму, соцумальні... тільки їм трохи не повезло: вони живуть немов не у свій час. І хоч свою позитивну соцумальну функцію вони виконують навіть ненароком, але їм самим від того не дуже легко. Оскільки власні критерії способу життя у них перебувають за межами даного конкретного соцуку. Тому з погляду соцумальних такі типи — великі диваки... вони незрозумілі і здаються химерними... Хоча б тому, що могли б жити «припеваючи», могли б чудово влаштуватися із своїми талантами; а замість красивого життя носяться із своїми ідеями «фікс», за які ніхто нічого і ніколи не платить... Ці диваки не люблять гучних міст, телевізорів, радіо, шуму, **цивілізації**. Живуть, наче якісь там штунди, сектанти... В походи ходять самі... Жінок люблять, але не сімейні... «Ну й ну!» — «Та то ж є ненормально!» — робить висновок соцумальний чоловік.

Біодуховна Індивідуальність ігнорує соцуку, його цінності і моральні зразки, некоммунікабельна. Проте має могутні біологічні інстинкти, пристосовані до життя серед природи. Надзвичайно розвинене чуття і прекрасний апетит. Відчуває кожен орган і кожен м'яз свого тіла... І може зробити його досконалим. Турботи про тіло — оскільки цей тип також духовний — можуть бути дуже витонченими: гімнастика, танок, спорт, гурманство... Природа здається невимовно гармонійною і красивою... Дружити біодуховні майже не здатні. Але кохати можуть сильно. Проте тільки тих, хто поєднає в собі

естетичний момент (вроду, елегантність, чарівність) і духовний — вродливих і водночас духовних... глибоких. Соцумальність партнера може імпонувати як контраст до себе самого. Але тільки в тому разі, коли вона не виявляє подібних соцумальних вимог до нього самого. Індивідуальність не терпить, коли її починають перевищувати, читати мораль, непомітно тиснути через обов'язки і відповідальність... Тоді краще вирвати із свого серця кохання, бо Свобода дорожча.

Бути незалежним цей тип придатніший за будь-якого іншого. Може жити самотньо в природі на підніжному кормі. Може жити й серед людей, але обмежуючись формальними стосунками. Чудово може вести індивідуальне господарство. А може цілком віддатися творчості. Сексуальність сильна і глибока... Дітей може любити інстинктом і водночас — через призму якогось духовного Ідеалу. Тому прагне дати дітям духовне виховання, яке може йти поруч з парадоксальним сполученням культу їжі і питва... Це досить характерно для українських талантів із села — особливо художників. Хоч це можуть бути і вчені, і навіть поети... Журналісти аж ніяк не належать до категорії природно-духовних, бо у них все тримається на тісному спілкуванні з людьми. Щоб мати успіх, ідеї і інформацію, журналіст прагне завести безліч друзів-приятелів. Особливо таких, які можуть потенційно виступити авторами якогось унікального матеріалу. Отже, в його Природі має бути закладений потужний соцумальний струмінь... Це дає змогу йому пристосуватися до будь-кого, вживатися в його Єство із середини — і здобувати «матеріал» душі... Все це не означає, що журналіст обов'язково належить до соцумального типу. У всякому разі видатний журналіст повинен бути **соцумально-духовним** (принаймні, «духовно-соцумальним»). А найкраще — **універсумальним**.

На завершення короткого нариса цього типу хочу відзначити один, на перший погляд, парадоксальний факт: краса і самоцінність природи найбільше цінується не суто природним типом (біологічними), а саме на духовно-біологічному рівні. Людині-тварині не вистачає рефлексії: вона синкретично поєднана з природою і цінує її передусім як свою годувальницю. Якщо знайдеться інша годувальниця, наприклад, соцуку (чи просто деспот), то такі істоти часто без жалю кидають свою

прекрасну природу — подібно переважній більшості туземного населення в умовах американського індустріального суспільства, що влилося в цивілізований потік життя. Естетика і космічний погляд у біологічного типу недорозвинені. Так що біологічна Природа — це ще далеко не означає найвищої оцінки природи як цінності в собі*. А ось одночасне *переживання* природних процесів і перебування на рефлексивній відстані від природної безпосередності біо-духовних сприяє розвиткові в них духовно-естетичного і навіть етичного відношення до Природи і взаємодії з нею. Здається, якраз таким був філософ-етик, культуролог, лікар і великий гуманіст XX ст. Альберт Швейцер...

Таким чином, існує дві єдності з Природою. З одного боку, це безпосередня природність біологічних типів. У них просто злиття, синкретизм з природою. В такому разі єдність ця тим більше, чим пантеїстичніше сприймається Природа, чим вітуалістичніше, чим міфологічніше... чим більш вона відчувається нутром, інстинктивно, чуттями... Подібно тому як це бувало у первісних провісників погоди. І другий випадок: те ж саме безпосереднє злиття з природою організмів і на додачу — абстрактна духовна рефлексія: політ у світі ідеалів. Тут виходить глибше переживання природи — біль за неї, за її беззахисність проти людини-хижака. І пристрасне відчуття її Краси. Така особа здатна творити невимовно прекрасні гімни Природі, подібні до поезії перуанської поетеси Габріель Містраль...

Сам себе я відношу до біо-духовних. Але не вважаю, що це ідеальний тип людини. Звідси постає моя певна установка щодо себерозвитку...

VII. Універсумальний тип. До цього типу я відношу людей, в яких однаковою мірою мають вагу всі три Природи: біологічна, соціальна і духовна. Про таких кажуть, як про «широкі натури». Ці щасливі розкуті, легкі і гнучкі. Особа цього типу вільно почувається серед

* Хоч тут виникає сумнів на тій підставі, що первісні цивілізації були природними: жили в природі, мали суворий регламент щодо стосунків з природними стихіями і споживання дарів природи. Сумніви швидко зникають, якщо збагнути, що член первісного племені — істота колективна (взяти хоча б чіткі норми співжиття і багату міфологію) Настільки, що майже не уявляла свого окремого «Я». Отже, це ніяк не могли бути суто біологічні істоти.

публіки, яку цікавить лише спорт, жінки і алкоголь. Вона також запросто може перебувати серед пропадаючих п'яничок та наркоманів. І розуміти їхню нещасливу долю (як наслідок слабкості людської і жорстокості соціуму)... співчувати... Для неї також натурально перебувати на самоті серед природи. При тому вона може як Творити, так і навпаки — жити єдиною думкою, аби прохарчуватися, аби не пропасти з голоду... Вона може жити бездумно, немов рослина... Вона може бути глибокодумною... Вона може дивитися на світ, як на трагедію... Вона може сприймати його як комедію... Вона може бути дуже серйозною — і веселою... Вона може підтримувати досить регулярні зв'язки з міськими обитателями, розуміти їхні обмежені інтереси і знаходити з ними спільну мову*.

А найважливіше для мене те, що універсальна особистість говорить однією мовою з людьми чистого духу. І є Творець, якщо те джерело сильне. У всякому разі має свої духовні понадцінності, але живе не тільки в просторі людського духу, а в усій реальності життя — з усіма людьми і серед усіх цінностей... Такі прикмети *універсумальної людини*.

Якщо вже мова зайшла про прикмети типу, то нагадаю, що тип особи визначається не тільки характером потенцій і способом свого життя, а й своєю головною установкою в житті (метою, сенсом, ідеалом життя), яка може бути й не усвідомленою. Наприклад, установкою одного скульптора («Творця») може бути «тіло», установкою другого — соціальне визнання, різні соціальні можливості (не в останню чергу завдяки грошам), установкою третього — сам процес творення (за всяку ціну!) *шедевр*... думи про культуру, народ і безсмертя. Всі ці скульптори належать до різних типів. Ось чому установка стає основою різкої відмінності в кінцевих результатах однаково обдарованих творчих людей. Духовний живе результатом і одержує його, — але не досить повнокровний

* До речі буде тут сказати, що сучасний міський обиватель у нас страшніший сільського. Бо втратив зв'язок з матір'ю-Землею, з Природою... Він одержує все як товар, а не працю в поті чола свого... Найстрашніші з них дипломовані, але без освіченості... з претензією керувати, але без вміння — без тонкості, без інтелігентності... без людяності... без гумору...

і далекий від конкретного соцуму. Надія на майбутнє... Біо-духовний живе в двох ортогональних площинах і час-то втрачає сили і час на подолання внутрішніх суперечливих установок... Проте, коли є результат, то він «життєвіший», ніж у духовного. (У всякому разі, його можуть позитивно оцінити не тільки духовні, але й біологічні типи). Духовно-соцумальні живуть успіхом своєї творчості, діяльності, не просто праці в даному соцумі, вони порівняно легко одержують необхідну винагороду при своєму житті, — але рідко пробивають стіну у вічність...

Зовні універсумальні найбільше й найчастіше нагадують соцумальних. Це тому, що центр тяжіння у них в одному й тому ж місці — на соцумальному рівні Природи. Тільки універсумальний має значно ширший розмах... Це те, що найбільш потрібне режисеру, драматургу, письменнику: уявити і зобразити всіх і вся неможливо переконливо, якщо ти не годин внутрішньо вжитися в Єство кожного типу. Тим більш, що письменник має переконливо передати свої образи читачеві, драматург — режисерові, а режисер — акторам. І здається, найтяжче режисеру, бо він виступає ще й в якості тренера акторів на ролі...

Я не буду тут більше зупинятися на описі універсумального типу — хоч про нього можна говорити найбільше, — бо маю докладніше зупинитися на ньому в розділі про ідеальну людину (властиво, про ідеальний тип людини).

Чи існують всі ці типи Природи? Ейк, наприклад, рішуче мені заявив, що він не вірить, що існують біологічні типи. Але досить поставити під сумнів існування одного якогось типу, як ставиться під сумнів вся типологія. Вона просто мусить розвалитися... Тому поставимо фундаментальні запитання кантівського типу: «Чи справді існують в житті названі типи? Які підстави у них на існування і які мої докази? Нарешті, якщо вони існують, то якою мірою, в яких пропорціях вони поширені в суспільстві?».

Причина семи варіантів людських типів Природи в корені та, що кожна особа носить в собі всі три Природи — і вже тим самим є можливістю різних їх «сил» та комбінацій «сил». В кожному конкретному випадку залишається тільки з'ясувати, *яка* (і що?) з трьох Природ

знаходить переважне втілення в житті того чи іншого індивіда. При цьому важливо методологічно охопити всі реалії життя — так, щоб кожна людина (якою б вона оригінальною не була!) кудись попадала. Первісна модель трьох Природ уже давно живе в нашій культурі (хоч, здається, ніхто з філософів і методологів не створив на цьому ґрунті відповідної теорії — з фундаментальним обґрунтуванням, подібним до того, яке Маркс вчинив стосовно класів). Але ж в мові, в літературі, в кіно весь час говориться і демонструється як «тваринне» в людині, так і її «соціальне» тіло. Можна сказати, що існує прихована домовленість про три Природи. Недарма час від часу бувають відповідні висловлювання-ідеї. Особливо під впливом різних східних вчень. Я ловлю культуру на слові — і фіксую три Природи на методологічному рівні. Причому так, щоб було замикання на життєві реалії.

Якщо є згода про «однопалих» типів, то досить зрозуміло, чому в житті віднаходять втілення часто пари Природ, а не якась одна. Це переважно через прагнення повноти і рух в напрямі зміцнення, пристосування. Таким людям просто легше жити і вижити. Наприклад, суто духовним важко жити без соцуму. Недарма вони нерідко стають релігійними (в широкому розумінні цього слова — як віра в спільні понадцінності), утворюючи при цьому *свій* особливий соцум. А при змозі йдуть на службу в «мирський» соцум, щоб почуватися комусь потрібними... І навіть стають елементом — надійним елементом державності*... Духовним також тяжко без природи... Тому дехто віднаходить (або просто не втрачає) свою підпору в спогляданні її Краси і Величі, в праці й житті серед природи. Так, по суті, вони стають біодуховними... Їм тяжко, коли не можна уникнути людей, але вони віднаходять розраду в творчості свого Духу та в органічному злитті з природою. Природа підтримує сили. Природа надихає, Природа заспокоює при невдачах духовних злетів до неба...

* Це передусім стосується церковників. Християнську релігію споконвіку роздирає кардинальна суперечність: з одного боку, духовність кличе подалі від світського в духовний Космос, до Бога. З іншого боку, ідеї любові до ближнього, спасіння всіх людей від гріховності і духовного провodu їх в царство вічної благодаті, змушує їх ставати мирськими: служити соцуму та/або суперсоцуму...

Уявіть собі вимушений вечірний раут художника заради дружини... Якесь безглузде спілкування... пафос тостів... алкоголь до одуріння... втома... але десь жевріє втіха від того, що завтра він вирветься на пленер і намалює чудову картину весняної повені...

У суто соціальних — свої труднощі. Їм важко без людей довкола, без телевізора, без базікання з приятелями за горнятком кави... Вони почуваються чужими й непотрібними природі... Їх особливо боляче жалять комарі, кусають зловредні гедзі й мухи... («Скрізь якісь непролазні хащі... якісь засмоктуючі болота... кропива жалюча вище голови... жаби (і напевне скрізь кишить зміями!... Жаж!!!) — дорога на карті зображена чортзна як... весь цей похід безглуздий як сто пудів диму від цього смердячого вогню... вночі буде холоднеча і обов'язково дощ... а намет благодійний і тісний (ніяких тобі простирател!)... Ні, більше мене бульдозером ніхто з дому не витягне... Ну й дурепа я!... Ось, нарешті, дорога, асфальт, лінія електропередач, транспорт. Ура! — здихалася нарешті цього походу... У мене ж є гітара!!»).

Зрозуміло, що в глибині душі вони почуваються неповноцінними на природі і в контактах з різними типами з біологічною складовою... Наприклад, з духовно-біологічними, які з природою на ти. Навіть краще ніж суто біологічні, бо ці останні мають тільки безпосередню спілку з природою, але не мають ще безмежного світу Природи як духовної цінності. Тому не здатні так гостро і сильно переживати її Красу і Гармонію. Але соціальні не дуже хотіли б бути духовно-біологічними через відсутність (відносно, звичайно) у них соціальної компоненти, товарищескості. Значно більше вони хотіли б бути соціально-біологічними. Ці останні не гірше духовно-біологічних почуваються на Природі, хоч і по іншому щодо змісту. Природа для них гарна тільки в доброму товаристві. А самому або з кимось неприємним — ні. «Яка там краса природи, коли нікому її показати і ні з ким поділитися. Ну, в крайньому разі наберу кольорових слайдів, а коли приїду додому, все всім покажу й докладно розповім. Почну ось з цього кадра... Скажу так...». І соціальний-біологічний може кілька місяців показувати слайди приятелям і знайомим і творити міф про свою останню мандрівку, скажімо, в Південну Африку.

Біо-соціальним з природою добре. Однак їм стає неприємно в ситуаціях тісного контакту з духовними. (Та й будь-яким іншим типом з духовною компонентою)... Їх, наприклад, гризуть заздрощі до духовних, які, відчувається, люди порівняно вищого з ними гатунку. Хоч би тому, що живуть в неприступному для біосоціальних світі духовності (і соціальних та біологічних також гризе неприступне!). До нього нерідко приходять спасенна ідея, що духовні «ненормальні» або що вони «паразити», яких було б, може, непогано видушити, як блох... «Сіль землі — це ми!»

*Але серед недуховних бувають і такі, яким просто жаль духовних: через те, що ті **задарма** носяться із своїми ідеями, на які не проживеш... через те, що мучаться в пошуках якогось вищого сенсу життя... через те, що погано влаштовані... через те, що кволі фізично... через те, що по-дурному розуміють **своє добро**... через те, що блаженні... Але хто кого мусить жаліти?!*

Суто соціальний теж заздрить (хоч іноді й співчуває) духовному. Його втішає те, що, напевне, таких, як він, переважна більшість... «Ага, духовні (власне, духовно-біологічні) піднімають шум на всю планету, що людство своєю нечистою індустрією та технологією, своїми відходами споживання так спаскудило планету, що скоро всім нам прийде каюк — і без всякої термоядерної... Ну, що ж: поговоримо про природу. Справді, чому нічого не робиться для охорони середовища, для чистоти повітря, для гарантії комфортності нашого буття? Так не повинно бути далі! Ось візьмемо й не проголосуємо!..»

Що стосується духовних, то хоч їм найтяжче живеться, але здорово втішає почуття своєї вищості, Гідності. Але головне — наявність в житті великого сенсу, як, наприклад, у релігійних. Тому духовні мають серйозні підстави як зневажати, так і жаліти всіх тих, хто не досяг їхніх висот. Проте часом вони стають перед фактом існування людей, які не менш духовні, ніж вони самі, і водночас прекрасно почуваються в соціумі, або на Природі, або і там, і там. То хіба, якщо подумати, не краще бути різноманітнішим, повнокровнішим, багатшим? Кожен, хто добре подумає, справді дійде до подібного висновку.

Але й без особливих роздумів, а просто інтуїтивно і навіть інстинктивно всі шукають додаткову точку опори: «чисті» типи (яких в даному контексті зручно називати

«однопалими») шукають хоча б ще одну точку опори. Так, суто соціальні прагнуть стати також духовними або «скисають» в напрямі біологічності. Інакше кажучи, як підйом, так і спуск соціального робить його «двопалім». В свою чергу всі «двопалі» прагнуть стати «трьохпалими», тобто універсальними. Одне слово, кожен тип прагне позбавитися своєї Природної обмеженості, свого фундаментального комплексу неповноцінності. Це означає, що кожен прагне рухатися по сходах в напрямку універсального типу. Психічно, це означає прагнення досягти кращого самопочуття щодо своєї стійкості, повнокровності, повноцінності... Можна все це виразити в термінах поліпшення адаптації...

Найкраще, здається, універсальним: у них три точки опори водночас. Зате у них виникає проблема себевтілення. Спробуйте реалізуватися повноцінно водночас на трьох рівнях, коли життя таке коротке і так мало засобів, коли ця проклята професіоналізація, коли тиснуть різні соціальні й суперсоціальні обов'язки, коли не вистачає на все сил!!!

«Легко» тільки тим, в кого є достатня Воля й послідовність у створенні своєї долі. Біда людини (і наше загальне щастя), що вона майже завжди ставить завдання на межі своїх можливостей... Так що універсальні просто внутрішньо *мусять* втілювати свої «трьохпалі» потенції. Тим більш, що це в їхніх адаптивних інтересах: дужча та особа, яка має більше підпор. Універсальний — найсильніший як тип. Він, як трьохпалый, найлегше адаптується в широкому діапазоні умов існування. А при потребі, ну хоча б заради психічного перепочинку, задля розваги, така особистість може легко перейти в будь-яку іншу роль (=«тип») — може навіть стати «нелюдом». Звичайно, довге перебування в якомусь одному стані, наприклад, в «тваринному» (біологічному, «анімісі») нагнітає для неї дискомфорт. Але коли в міру — сприймається як перепочинок. Бо для універсального легше бути «двопалім» і, тим більше, «однопалім», ніж в своєму власному «нормальному» стані. Однак найліпше бути самим собою...

«Двопалі», в свою чергу, дужчі (повнокрівніші) «однопалих», бо мають дві точки опори. В своїй потенції вони можуть користуватися будь-якою однією з них. (І може бути щось подібне до того, як півень стоїть по черзі на

одній нозі, доки зігріває іншу). Діапазон можливостей «двопалих» дорівнює двом проти семи в універсальних типів...

А найслабша позиція в «однопалих»: один проти двох у «двопалих» і проти семи в універсальних. Тому, щоб вистояти, навіть «нелюди» (біологічні) шукають і створюють свій мікросоцум. Це може бути навіть злочинська ватага. Щоправда, ватаги біологічних нестійкі (за винятком сімейних, де утримує кривний зв'язок). Їх утримує разом спільний зовнішній інтерес, а не внутрішні міжособові почуття... Так, ті ж самі злочинські чи бандитські ватаги легко розколюються, як тільки інтереси починають трохи розбігатися між окремими ватагами... (Я маю тут на увазі лише біологічних, а не біо-соціальних. Ці останні можуть досягати високого ступеня інтеграції).

Всі несоціальні (біологічні, духовні і біодуховні) схильні жити за принципом: «Мій дім — моя фортеця!». А біологічним до того ж імпонує погляд, що «людина людині — ворог!»... Очевидно, що принципи відповідають напрямку сили, а не слабкості. І треба сказати, що кожен тип має як свою слабку, так і сильну сторону. В чому, наприклад, сильна сторона однопалих? Загалом, в концентрації сили Єства. (Це поняття буде розглянуте пізніше). А конкретно, в кожного своя перевага.

Соціальні сильні своїм колективізмом, розумінням душевного життя і інтересів інших людей. Вони прагнуть порятунку в тісному об'єднанні з іншими людьми, в авторитеті громадської думки, у «зв'язках», в налагодженні корисних стосунків з «потрібними людьми» або просто із симпатичними заради приятельства... Їхня сила в знанні законів людських стосунків, в гнучкій маніпуляції почуттями інших людей на свою користь... Однак, внаслідок того, що вони слабо відмежовані (майже злиті) із соціумом, у них, як правило, слабка індивідуальність. Така платня за силу, яка почерпується не в самому собі, а по нитці з миру людського... Це єдиний тип однопалих, який може з успіхом замкнутися в межах свого рівня Природи — але тільки до того часу, коли є хтось поруч... Бо найстрашніша їм самотність. Горі не мати друзів, жити без дружини, залишитися одному в старості! Особливо, коли ти жінка...

Духовні ж навпаки — почуваються сильними на одинці, тікають в самоту, в споглядання величі безмеж-

ного Космосу, в індивідуальну Творчість... незалежно від її користі для інших і для себе сьогодні... Головне — вічність... Вони знаходять втіху в книжках, в духовній любові до всього людства або до універсального Духу, частку вогню якого почувають в своєму Єстві... Свою слабкість в якості «однопалих», особливо свою соціальну слабкість, вони компенсують сильною індивідуальною волею і гарту, що цементується постановкою значних творчих цілей і/або боротьбою... Духовним потрібна найбільша сила волі. І вона у них є, бо як же інакше стати духовним? Як же інакше можна піти на значні себепожертви? Звідки ж тоді візьметься мужність бути Індивідуальністю?! Сильна індивідуальна воля і мужність — то є велич Духу!

Воля потрібна також у зв'язку із слабкою захищеністю від соцу, щоб витримувати його удари... Духовних надто часто б'ють ногами і нижче пояса... Мучать адміністратори і бюрократи... Знущаються сусіди... Але, наприклад, захищає церква. Так що, окрім внутрішніх мотивів, духовні особистості мають серйозні зовнішні причини, щоб стати релігійними... (До речі, дуже популярна у нас думка, що релігійними стають від слабкості... Але ж це лише один бік медалі: релігійними стають також внаслідок власної духовної сили!).

Проте, як всякі несоціальні, однопалі духовні («духуси» — ось ще один синонім!) соціально слабкі, адаптивно слабкі, тому мають схильність до створення езотеричних груп — своєрідних духовних понадсоцумів... з певними інтересами. Це можуть бути общини подібні до монастирів, це може бути релігійна секта, яка не визнається ні соцумом, ні суперсоцумом, це може бути езотерична спілка осіб, що зайняті використанням окультичних сил... це може бути масонська ложа... В усяких подібних випадках духуси стають немовби двопалими. І проте залишаються «асоціальними» в тому розумінні, що перебувають *понад* соціальним морем суєти...

Соціальні, будучи тісно об'єднаними між собою, інтуїтивно прагнуть поєднання з духусами, — щоб споживати повніше вершки духовної культури, перетворюючи її на «масову культуру»... І тим самим підвищити власні потенції, свій внутрішній і зовнішній престиж. Це з одного боку. З іншого боку, соціальних особливо приваблю-

ють духовно-біологічні, — щоб через них знайти свій сенс в Природі і шлях до неї, тобто до нових способів її споживання — нехай навіть «дикунських». Так виникає туризм... Це часто спотворена фігура любителя природи і мандрівника...

Але причому всі ці мої міркування до поставлених спочатку проблем існування типів? Кожен тип має свої переваги і свою головну силу. Тому і існує в природі. Причому головна істина в тому, що всі (внаслідок неповноти адаптації) прагнуть стати універсальними, хоча й не кожен це підозрює свідомо. Бо тільки вони цілком адаптовані і досить багаті природно, щоб стати зразком прагнень. Тільки вони не мають очевидних слабкостей як тип. Зокрема, універсальній особистості не страшно бути самотньою... І їй легко живеться в будь-якому соцумі. Але чим більш різноманітний цей останній «по вертикалі», тим повнокровніше і цікавіше його життя... В разі значної сили Єства універсальний має всі шанси досягти ідеальної гармонії тіла, духу і душі.

Ось чому існує загальна тенденція до «двопалості» і універсальності. І подібні прагнення втілюються тою мірою, якою їм сприяє історична епоха і конкретні обставини певного часу і етносу... Всі типи Природи існують сьогодні. В цьому можна перекоонатися емпірично. Почну із своєї Принцеси Смутку.

ПРИНЦЕСА СМУТКУ

(Із листа автора від 25-го травня 1980 р.)

«Тебе, звичайно, цікавить насамперед, хто ж така ти? До якого типу належиш?

Ти? Принцесо Смутку, Ви глибоко соціальна істота, бо в усій своїй поведінці думаєте передусім про те, що скажуть люди. (Я тому й написав Ви, бо твоя душа розпорошена між людей). І тому Ти така вразлива стосовно того, що хтось може щось погане про Тебе подумати... І тому, не дивлячись на Твою горду і вперту натуру, Тобою можна досить легко управляти від імені її величності «громадської думки». А вона може зводитися до чогось сказаного всього-навсього одним чоловіком... А коли це ще брат або мати, — то пиши пропало...

Про твою соціальність свідчить також багато подібних речей. Наприклад, осуд мого артистизму... Особливо Ти боялась, щоб я не показував свій «театр» на людях, перед Твоїми батьками... «Боже мій, — скажеш Ти подумки, на цьому місці гордо випрямивши свій тонкий стан, — як він *сміє* відмовляти мені в духовності!!? А ще казав, що любить мене!!? Ні, це не безумна любов!»

І справді, в своїх гордошах Ти літаєш високо... духовна... смертельно переживаєш вражене самолюбство — Принцеса Ти по праву!... І тому свій власний, в глибині душі матеріалізм (меркантилізм або просто практичність майбутньої жінки-дружини-господини) викликає в Тебе внутрішнє духовне заперечення — осуд самої себе. Особливо, коли Ти поруч з такими, як Твій Ольч або я. Ти щедріша від інших... щоб показати їм і довести собі, що Ти «не така»: не соціальна, а духовна (не бидло, а аристократка, можеш ти міркувати своєю мовою)... В глибині душі Ти себе добре розумієш, тому борешся з своїм матеріалізмом (поки що борешся)... І це ще чіткіше виявляє Твою соціальність, яка хотіла б злетіти вище, але заслабка... Пригадай, як колись Ти показувала маєток свого діда, пишсяючи, що Твій рід «був багатий»... Мене тоді це дуже вразило. Бо в цьому — щира соціальність, а не духовність...

АНТ

Але за віщо ж я кохаю Принцесу Смутку? Хіба я можу кохати дівчину не духовного типу? Може, я сам бездуховний — і тому таке можливо. Щоб позбавитися суб'єктивної самооцінки, я провів кілька бесід із психологічно тонкими приятелями. Один з них — Ант. Сам він «соціальний» (і «педант» за класифікацією Леонгарда). Спочатку я розповів йому досить докладно про свою типологію людських Природ... Перевірив його на спільних знайомих. Талановитий хлопець, одразу все розуміє. Все у наших оцінках співпало! «Ну, гаразд, думаю, залишається ще провести його через очисний вогонь».

— То як ти гадаєш, до якого типу належиш сам? — запитав я його нарешті.

— До соціального, — відповів він з винуватим виглядом.

— А де ж Твої духовні поривання, які призвели до нашого знайомства?

Ант: Заслабкий я... Боюся потрапити в дурдін... Якось я осмілюся сказати собі: «*Ти нікчема!* Куди ти лізеш?» — і одразу з душі спав тягар, стало легше жити...

— Виходить, ти скис — і бачиш в цьому досягнення!?

Ант: Здоров'я дорожче... Я не можу тратити стільки психічної енергії...

— Але ж тобі тільки за 20! Невже ти не годин зрозуміти, що є речі дорожчі здоров'я, що звичайне життя нічого не варте з високої точки зору — з тої башти, на якій ти вже перебував?

Ант: Глянути ще годин, а жити так не в силі...

— Через це, певно, й заходиш до мене?

Ант: Так, я став для тебе чужим...

— Ну, не буду сьогодні тебе більше мучити... Давай тоді про мене... Скажи, який же тип, на твій погляд, я?

Я

Ант: Тут навряд чи може бути дві думки: ти «духовно-біологічний». («Жаль, що я не роз'яснив йому відмінність між духовно-біологічними і біо-духовними», — подумалося мені).

— Але ж, якщо це правда, то я не можу збагнути, як я можу кохати одну соціальну дівчину? З іншого боку, це, може, тільки на фоні твоєї різкої соціальності (Ант, все ж таки, скривився на цьому слові) і слабких інших двох компонент у мене вирізняються духовне і біологічне? Мій аскетизм ти можеш прийняти за несоціальність... А то, може, просто інтровертованість або навмисна ізоляція заради праці... Так що я ставлю під сумнів твою оцінку (хоч і визнаю її певну рацію). І найбільше тому, що претендую на універсальність, бо як я міг би створити дану типологію і говорити при тому про обмеженість кожного типу, за винятком одного?! Як я взагалі взявся б за Трактат про кохання, який спрямований на соціум і присвячений соціальній особі!?

Ант: Шляхи Господні незвідані: ти все можеш!

— А тепер візьми до уваги такий суттєвий момент: всі мої приятелі, якщо хтось таким стає, відзначаються винятковою моральністю, а тобто і соціальністю. Причому, мабуть, більше, ніж духовністю і природністю. Більше!

Ант: Це скоріше доводить твою слабку соціальність. Ти ж контактуєш не тільки з подібними собі, шукаєш не тільки те, що є в тобі, а також того, чого в тобі нема, — але ти десь до нього прагнеш. Так що «високу моральність» і соціальність твоїх приятелів можна пояснити як твою потребу компенсації в собі самому соціального моменту... Я вже мовчу і про те, що з моральними взагалі приємно мати справу.

— Доки вони не починають сподіватися від тебе всіляких обов'язків щодо себе...

Ант: Зрештою, не варто забувати про те, що твої приятелі (за винятком, мабуть, одного мене) насамперед духовні... З іншими ти всерйоз ніколи не спілкуєшся, а тільки їх вивчаєш наче кроликів. Найкраще ти розумієшся саме з духовно-біологічними... Наприклад, з тими, з ким ти можеш залізти в лісі на високу дику черешню, їсти до одури солодко-гіркуваті ягоди і вести запальні дискусії про великі проблеми, про сенс життя... (легко, проте, перескакуючи до теми черешень і всіляких жартів)... Я за тобою добре набігався і налазився по деревах... Теж хотів стати таким, але кишка затонка... Учительський синочок залишився учительським синком. Нічого, мене запрошують до аспірантури... і любить мене дехто...

— Тлумачення можуть бути різні. Але в цьому разі парадом логіки керую я! І як добрий керівник мушу визнати твій резон... Проте з однією суттєвою для мене поправкою: я *біо-духовний*, а не *духовно-біологічний*. Бо установка на духовне втілення переважає установку на природу і тіло. І ще одне: я *в дорозі до універсального*. Та сила і цілісність, які я відчуваю в собі і, напевне, майже всі люди — серйозні підстави для оптимізму. Те, що я жертвую коханням, сім'єю і кар'єрою, те, що я веду майже цілком аскетичне духовне (і природне!) життя, — то чималою мірою вимушене наявними обставинами. Воно може доповнитися третім моментом: громадською активністю (як тільки в ній настане

сенс). До речі, якимось я з подивом переконався, що прекрасно можу почуватися обивателем: два місяці жив звичайними буднями життя простих собі людей в Карпатах, робив усе, що робили вони, їв те, що їдять вони, спав так, як сплять вони... І мені те зовсім не обридло. Просто почало гризти сумління, що мене чекають Великі Справи, а таке життя — тільки чудовий спочинок... Колись, може, коли заслужу перед собою, я його продовжу. А зараз — це розкіш... Як бачиш, я не збираюся помирати від скромності, — закінчив я, посміхаючись.

Ант: О, ні! Тому й не станеш соціальним. Хоч «дай Боже нашому телятці вовка з'їсти!»

— Як не стану, то принаймні зіграю цю роль. І повір — не гірше, ніж Рейган грає Президента! Головне ж, вчинки особи, а не думки. У мене це йтиме від ідеї бути універсальним...

Із листа до Принцеси Смутку

Якщо я біо-духовний, а Ти соціальна, то виходить так: чого не вистачає Тобі, те з лишком маю я. Природність моя — це вічні мандри, це життя на «підножному кормі», це вовчий апетит, це «всеношні» шашлики на природі, це безмежна органічна єдність свого Єства з Природою, це любов до неї, це мої гострі чуття: зір, як у сови, нюх, наче в собаки, передчуття погоди, немов у комахи, чуттєвість...

Про духовність говорити не варто... Коли приятелі, або залюблені жінки кажуть: «Тобі Природа і Бог дали все! А чого не додали — Ти створив сам!», — то треба гадати, що під цим розуміється все ж таки *універсальність*. (Вони тут лише перебільшують мою соціальність).

Зрозуміло, що всякі окремі зовнішні оцінки досить відносні. Щоб їх правильно розуміти, треба враховувати щоразу конкретний типаж «експерта». Ось, наприклад, уривок моєї бесіди з художником М. — *універсальним емоціоналом*. («Емоціонал» — це поки що новий термін. Справа в тому, що Природою не все вичерпується. А отже, модель людини і мій аналіз досі не повні. М. — той художник, який розповідав про Геркулеса і жінку).

Худ: Я не відчуваю, хто Ви є й що Ви є. Я відчуваю тільки один Дух. Але ж я не винен, що Вам не вистачає

он проникливості. На слова Ви *не реагуєте*, а тільки на *емоції!* А я не можу на Вашому емоційному фоні виявляти свої, оскільки це просто Ваше соло. Така тема. Вам необхідно виговоритись. І я просто слухаю історії, які мене мало хвилюють, але Ви весь в них занурений... Для мене ж все це не досить важливе — майже все... Інша справа, коли Ви про Красу і свою Любов до неї — хіба Ви не бачите того ж самого в моїх очах?!

(Отже, М. відчував в мені тільки Дух. Але коли увечері я прочитав йому уривки своєї нової повісті *про речі, які мене справді хвилюють*, — він почав дивитися на мене іншими очима).

Куди рухаюся я — те з лишком наявне в тобі: *соцумальність*. В тобі я відчуваю втілення нашої зболеної народної душі... Повертаюся лицем до народу... входжу в живий з ним зв'язок... В моїх мандрах мене цікавить насамперед життя, людська душа... Я рухаюся до універсумальності... І поки найслабше моє місце — соцум... Люди... стосунки з ними заважають мені працювати... Але це ж народ!.. Моя вразливість порівняно з Твоєю захищена від людей двома потужними бар'єрами: духовністю і біологічністю (Духом і Природою!)... І взагалі — силою... У Тебе ж як соцумальної особи є, проте, великий мінус — не вистача любові до людей (і до мене!)... Виходить, що можна бути цілком соцумальним без любові?! Це для мене відкриття.

ЕЙК І КНЯЗЬ

Чому Ейк гудить Князя за погане виконання сімейних обов'язків? Тому, що він *духовно-соцумальний*, а не духовний, як гадає про себе сам. І тільки дуже висока тонкість, виняткові естетичні те етичні вимоги до людей і особливо до майбутньої дружини змушують його бути самотнім. А Князь же — *духовний*. І тільки грається в соцумальність, бо його духовність виливається в традиційний потік християнства. Отже, мусить одружуватися і опікуватися дружиною... Непорозуміння між ними, що іноді виникають — це непорозуміння між двома відмінними типами (хоч і не різко відмінними).

І я розумію позірну непослідовність Ейка, коли він як надто тонкий і прагнучий духовного спілкування гудить Князя за те, що той не віддається цілком спілкуванню, як раніш, а думає, що його чекає дружина. Тут знову: оскільки Князь суто духовний, то для нього спілкування має невелику вагу: досить перекинутися парою слів, відчутти фізично, порозумітися... А ось обов'язок християнина як людини ідеї він пам'ятає добре. (І зокрема, любити свою дружину!) І чим далі він від неї, тим краще пам'ятає...

Ейк... Тонкість, аристократизм, інтелігентність, естетизм, страждання від грубого соцуму — ще не роблять людину суто духовною. Для цього йому не вистачає світоглядної цілісності: в якій би були чітко окреслені понадцінності і духовна мета життя. Він думає багато про свободу, але не хоче боротьби і творчості. Для Ейка головне спілкування, а не писання твору. Коли він починає щось писати, його захлинають негативні емоції абсурду. Йому краще читати когось іншого про те саме, що він міг би написати — бо це ж для нього спосіб *спілкування*. В селі, наприклад, він спілкується з природою: чистою її повітря, росю трави, досвітнім туманом над рікою, серпанком понад лісом — усім він любить. Спілкується через книжку з Мартеном дю Гаром, спілкується навіть з простими дядьками... А писати твір самому? Який сенс? (Коли життя — абсурд!)

То що ж це за тип? Духовно-соцумальний — і на додачу аристократ, бо надто тонкий. І тому самотній... Він би служив людям (як інтелігент), якби чітко знав яким і навіщо... Ейк у процесі становлення...

СКОВОРОДА

Для багатьох читачів може бути нецікавим (або недоказовим), коли я змальовую образи своїх героїв. Тому корисно звертатися до загальновідомого і класичного. Наприклад, який тип Сковорода? Немає сумніву, що це класичний зразок духовності. Його бунт проти церкви, проти соцуму, зречення жінки — за звільнення свого Духу від усяких кайданів світу мирського (тобто соцуму і суперсоцуму), окрім тих, які людина сриймає залюбки як своє покликання, що «споріднене» з її натурою... Сковорода —

і *потреба бути потрібним*. Але цю тему мені зручно відкласти на пізніш. Оскільки не тільки ця потреба, а й щойно викладена тема прагнення себествілення чудово вкладаються в досить знайому педагогам на практиці формулу *себествердження* — навіть дитина прагне будь-що себествердитися.

Себествердження є рікою, в яку впадає багато менших річок. Зорема, ріка *себепосилення*. Бо негативним стимулом цього прагнення є *страх*. Людина боїться смерті... боїться слабкості... боїться скініння... боїться дурості... боїться імпотенції... боїться соціального провалу, наприклад, в кар'єрі... боїться неповаги... боїться розчаруватися в собі... боїться опинитися нижче інших... боїться бездуховності... Вона боїться ненависті й ворожнечі. Вона прагне уникнути всіляких неприємностей, болю, страждань... Вона боїться фізичної непридатності, соціальної непристосованості, духовної недосконалості... Вона боїться слабкості свого розуму, мізерності своїх знань і здатності розуміння... Вона соромиться примітивності своїх почуттів, недосконалості свого тіла і зовнішності, «щербатості» розуму, «грішності» душі, нездатності любити «по-людськи», боїться свого поганого смаку, боїться слабкості темпераменту, пасивності, інертності. Вона боїться кардинальних помилок — пройти повз справжні цілі і цінності і не знайти сенсу свого життя... Вона боїться маніпуляції собою іншими особами і соціальними групами... Вона боїться комплексів неповноцінності... Вона боїться чогось *не мати* і кимось *не стати*... — Ось чому кожна особа так прагне позитивного себествердження!

Цілісним виразом жадоби людського себествердження є *атеїзм* — заперечення Бога як заявка на те, що всі свої страхи людина подолає своїми власними силами. В атеїзмі Духу протиставляється природа-Матерія — той *матеріал*, з якого складається власне тіло людини. І начебто цей матеріал здатен сам себе створити в образі вищої істоти — яка і є нашою вселенською суттю (!?). В атеїзмі особистість скидає маску смирення і гордо заявляє свої права на божественність. Причому існує не тільки матеріалістичний атеїзм, а також *волюнтаристський*. В ньому «Я-воля» найочевиднішим чином заявляє свої права. Еквівалентом віри в даному разі служить містика або навіть магія. Одне слово, атеїзм, во-

люнтаризм і — як буде показано пізніше — віра в Бога — всі є крайнім ідеологічним виразом жадоби себествердження.

В своєму прагненні себествердження особа часто втрачає почуття міри. Надто їй хочеться у всьому гарному і цінному здаватися значнішою, ніж вона є. Ми схильні переоцінювати свої чесноти: заслуги, розум, талант, доброту, працю і, звичайно, свої добрі справи, наміри, гарні почуття, любов. Суб'єктивний інтерес, егоцентризм, пробиває, зрештою, всілякі контр-застереження реальності. Або оминає їх. Причому розум однаково винахідливо як виявляє реальність, так і засліплює наш «Я-світ». Мені ще не доводилося зустрічати нормальної особи, яка б недооцінювала себе. Хоч зовні бувають дуже скромні... Самовпевнені часом в Нутрі переоцінюють себе менше, ніж «скромні». (Досить сказати, що «скромні» підкреслюють свою скромність, а самовпевнені — нескромність)... Особливо схильні переоцінювати себе люди обдаровані...

Переоцінка особою себе, її суб'єктивність — факт настільки загальний, що соціологи обов'язково враховують подібний фактор в своїх методах дослідження людських груп, зокрема — морально-психологічного клімату в них. При цьому типовим моментом соціологічної анкети є вимога до респондента оцінити себе самого і всіх інших членів групи (колективу) окремо. І фактично завжди виходить, що самооцінка індивіда *вища* середньої оцінки його групою, в якій він функціонує. Особливо переоцінює себе особа в *головному* для неї — в тому, що складає внутрішній сенс її життя, чого вона найбільше прагне. (Причому нерідко головним буває щось не зовсім усвідомлене і навіть цілком протилежне тому, чим особа особливо пишається і чому присвячує своє життя). Норма така, що музикант переоцінює свої музикальні здібності, актор — акторські, вчений — аналітичні тощо. Ясно, що без подібного суб'єктивізму творча (і будь-яка) особа втрачала б потужні стимули дії — і ніколи б не змогла відважитися «переступити саму себе». Вона втрачала б віру в себе і надію на визнання, на справжність того авторитету, який вона вже має. Так що *себепереоцінка* — мовби той рятувальний пояс, коли плаваєш в штормовому океані... Без нього у мене самого ніколи не стало б нахабства написати цей труд!

Що стосується жінок (а у нас, чоловіків, все їх стосується), то для більшості з них головне — подобатися «сильній статі». Досить тільки глянути, скільки часу вони проводять біля дзеркала, скільки малюються та прибираються, скільки коштів витрачають на косметику і вбрання. І тільки одиниці претендують на щось більше... Це при тому, що вищу освіту тепер одержують більше жінки, ніж чоловіки...

Навіщо жінки так стараються? Щоб підвищити собі ціну, більше подобатися чоловікам і через дзеркало чоловічої уваги — себествердитися як жінка. Косметичний обряд перед люстерком є ритуалом навіювання собі впевненості в чарівності — якщо не абсолютній, то принаймні більшій, ніж вона є.

Загальна картина така. У талантів — комплекс геніальності. У всіх інших — переоцінка себе в напрямку власного або сучасного ідеалу.

(Деякі соціологи (але тільки одиниці!) тут можуть заперечити. Непорозуміння може виникнути на тій основі, що соціологічний метод анкетування насправді приводить до *зниження* справжньої самооцінки індивіда (респондента). Бо кожного разу, коли особа оцінює себе публічно, входить в роль хибна скромність — Маска. Навіть коли самооцінка відбувається начебто цілком анонімно. Людина завжди відчуває за плечима анонімне недремне око громадськості (контроль же соцуму перебуває у її власній душі — «Я-соцумі!») у вигляді моральних приписів, головним з яких є скромність. «Усмири гординю свою!» — диктує «Я-соцум»... Тому хоч кожен справжній Творець, особливо метафізик, в душі вважає себе Генієм — він же творець нових світів! — але майже ніхто з них не може написати *таке* в своїй анкеті, навіть коли вона цілком анонімна! Правда, це дуже залежить від характеру соцуму. В США, де культивується особиста ініціатива, розкутість, таке може траплятися з більшою вірогідністю, ніж деінде. Євреї це зробить скоріше, ніж будь-хто, бо сімейне виховання у них ґрунтується на стимуляції талановитості, на вірі в себе і весь свій народ. Досить сказати, що іудейська віра вважає євреїв «обраним народом»...

В Україні властивий моральний ідеалізм і культивується скромність. Тому таке майже неможливе вго-

лос. Тим більше, що віками колонізатори заганяли в душу народу комплекс неповноцінності, грабуючи його культурні цінності і таланти... Скажи хтось про свою геніальність — цього йому *не простять*! Звичайно, це крайній приклад. А взагалі соціологам прекрасно відомо, що, заповнюючи анонімну соціологічну анкету, респондент чинить це так, немовби він під наглядом. (Ми взагалі живемо наче під постійним стеженням). І може навіть використати подібний випадок, щоб *офіційно* засвідчити свою скромність. (Але, як відомо, всім можна похвалитися, окрім скромності!) Тому соціологи вигадують різні хитромудрі способи непрямого опиту (запитують про одне, щоб одержати вірогідну відповідь про зовсім інше), ведуть спостереження типу зйомок «прихованою камерою», провадять витончені математичні способи аналізу посередніх факторів поведінки (завдяки «коефіцієнтам кореляції» обчислюють вплив одного фактора на інший) або «вільних тентів» — наш респондент говорить про що завгодно, розкуто тощо.

(При тому всьому, ніяка емпірія, ніяка математика не можуть до кінця проявити Нутро конкретної особи — без власної проникаючої інтуїції душі і потенції індивіда соціологом-психологом. Йому ж для експерименту, для анкети спочатку потрібна власна версія, гіпотеза (!). Інакше весь його дослід безглуздий. Так, у слідчого або судді інтуїтивне знання правди стає «ниткою Аріадни» для успішного ведення процесу. Це основа всіх їхніх розумових побудов і ходу справи. Подібно до того і я керуюсь тут насамперед інтуїтивним розумінням суті. І якщо при тому вдається створити послідовну логічну систему — ланцюг думки, якщо відбувається досить чітке замикання на реальність — пояснення її, якщо виникають багаті наслідки — прогнози, тоді проникаюча інтуїція справді виконує свою конструктивну роль).

Чому ж індивід такий обережний? — запитаюся ще раз. Бо він живе у соцумі і мусить рахуватися з іншими силами себествердження. Громадська мораль, інші люди, словом, соцум є саме тим контрольним органом, який не дає індивіду зарватися. Постійно ставить його на місце. Занижуючи власну самооцінку або вимагаючи її зниження. Соцум перегинає палку в протилежний бік — недо-

оцінки. Горе, коли особа досягає такого стану чи високого становища, що стає поза критикою соціуму. Тоді вона все далі й далі відриватиметься від реальності... Тим більше, що слизькі підлабузники всіма способами спотворюватимуть її власну самооцінку. Так, можна мати абсолютну владу і бути смішним опудалом... Але то ще менше зло. Бо подібним шляхом виникають в історії такі зловісні фігури, як Нерон, Сталін, Гітлер, Пол Пот... Одне слово, **безконтрольна влада розбещує**. Ось де корінь зла всякої тиранії, монархії, диктатури! Звідси видно, що соціум виконує не тільки негативну, але й позитивну роль, коли це йому вдається. І коли я виступив з критикою соціумального типу Принату, то не треба при тому думати, що я не розумію його позитивних сторін.

Якщо вже я зачепив соціумальних, то варто сказати про них докладніше. Характерно, що діапазон себествердження соціумальної особи з морального боку може сягати обох протилежних полюсів: альтруїзму, коли людина себестверджується в моралі, добрі, любові. І мізантропії, коли себестверджуються у злі, людиноненависті. Це так об'єктивно. А суб'єктивно навіть мізантроп (соціумальний) полишається істотою моральною, якщо він не хворий психічно. Мізантроп ніяк не вважає себе аморальним чоловіком (жінкою). (Хоч, звісно, що це себепереоцінка і виправдання). Навпаки, він ставить себе справедливим суддею аморального соціуму! «Ну, буває, іноді заносить, але ж то тільки реакція на людську нищість, якій ніяк не можна давати спуску!...» — гадає собі він. І його неважко зрозуміти, особливо в нашу епоху падіння моралі і якщо добре збагнути, наскільки було б тяжко йому бути аморальним **свідомо** — без самовиправдання. Він же соціумальний! Тисячі впливів і сил оточуючих людей та держорганів заганяють особу в її **соціумальну норму**. Виходить так, зокрема, що, скривджуючи інших, він наносить кривду передусім сам собі. Головне, що десь там тисне власне сумління — нечиста совість не дає спокою і сну. Можновладним, звісно, легше. Хоч і в них є своє «але». Бо чим вище становище, тим більше воно зобов'язує показувати гарний приклад. Інакше трухлявіє п'єдестал, на якому стоїш. Він обов'язково трухлявіє, коли відсутній реальний контроль і критика знизу та збоку. Власний егоцентризм та тьма лакуз до решти спотворюють реальне

уявлення про самого себе і всю свою діяльність... Тому недарма одним з головних принципів демократичної влади є **розподіл влади. Абсолютна влада розбещує абсолютно!..***

Одне слово, для соціумальної особи характерна **моральність** — нехай навіть у вигляді конформізму. Але суб'єктивність і, відповідно, егоцентризм заломляють це діло так, що об'єктивно, за певних умов, вона може досягати навіть протилежного полюсу — **мізантропії**. І на цьому шляху утворити навколо себе відповідний власний мікросоціум. Це може бути своя сім'я, в якій тільки мізантроп є мірою всіх речей у світі. Це може бути банда, яка не вважає себе бандою, а борцями за справедливість. Це може бути навіть багатомільйонна партія офіційних однодумців, яка вважає себе прогресивною силою, борцем за рівність і високу мораль, будівником нового типу суспільства, в якому всі люди будуть абсолютно рівними. Хоч довести людей до подібної рівності можна тільки насильством... «Залізною рукою ми змусимо людей бути щасливими» — виголошували сталіністи. (Так що «моральністю» потрібно користуватися дуже обережно в якості критерію соціумальності особи. Тут є деяка асиметрія: моральність з великою вірогідністю свідчить про соціумальність, — а мізантропія ще далеко не є остаточним гарантом асоціумальності. Ось чому значно краще підходить ширше поняття — «конформізм». Моральність можна розуміти як частковий випадок конформізму).

Загалом же **соціумальне себествердження** полягає в підвищенні свого статусу (звідки таке прагнення влади!), або престижу (звідки жадоба багатства, слави, титулів), в досягненні всіляких рідкісних цінностей (зокрема, успіхів в коханні!), здобутті морального авторитету... І треба ще додати таке важливе в себествердженні, як потреба чіткого себевизначення. Наприклад, Франків «Каменярь» та «Вічний революціонер», Тичинине: «Я єсть народ, якого

* Ненароком я торкнувся політики. Але чесно — я в ній мало розбираюся, бо в мене начисто відсутня інформація, **що і як** чиниться у них там за щільно причиненими дверима й під великою охороною. Може, саме тому у нас стільки говориться й пишеться про політику, що це майже для всіх є «потаємне царство». Право на інформацію, говориться в Хельсінській Декларації про права людини, є невід'ємним правом кожної особи. Бо без неї вона є не людиною, а річчю, якою маніпулюють безчесні політики...

правди сила ніким звоєнована ще не була!». Ці приклади для суто соціального — занадто високий політ духу. Він визначається простіше і «скромніше». Як правило, на запитання: «Хто Ви є?» соціальна особа називає свою професію і посаду. Отже, її особистість, її себествердження зводиться до професії і посади (??). Так. Нездарма той, хто рішуче виступає проти подібного «анкетування», викликає в соціальних неприязнь. Бо підриває основу їхнього власного себествердження, їхнього «Я-світу». Хто дипломат, той намагається не руйнувати ілюзій, які людина вибудовує все своє життя. Я ж дипломат поганий і в житті, і в теорії. Хто-небудь інший так підсолодив би пілюлю, а мені хочеться говорити людям правду, якою б гіркою вона не була... Бо коли не знаєш реальності, ніколи не знайдеш вірної дороги...

Потягнувши за корінь себествердження, ми можемо витягнути багато дивних явищ. Наприклад, чому начальник прихильний до лакузи — навіть розуміючи його «політику»? Справа не тільки в егоцентризмі і себелюбстві, не тільки в інтересі посилення влади, а також в себествердженні — гранітній грані Нутра. Особа себестверджується, маніпулюючи свідомістю інших. А найлегше це здійснювати передусім над лакузами й за їхньою допомогою. Коли поставити керівника перед подібними фактами, то він, зрештою, визнає, що «неможливо не симпатизувати людині, яка вгадує кожне бажання, яка тобі ревно служить, яка дивиться на тебе як на благодійника, або навіть як на самого Бога».

Важливо розуміти таку деталь: не тільки підлеглий залежить від волі й дій начальника, але й начальник залежить від підлеглих, хоч і меншою мірою. Тому горезвісна «маніпуляція свідомістю» відбувається не тільки і не завжди в напрямку згори до низу соціальних сходів, але, чого можливо ще ніхто не відмітив з погляду себествердження, і в протилежному напрямку — знизу вгору. Так, фаворит королеви може мати вирішальний вплив на спосіб її правління і на життя країни, посилюючи ті чи інші бажання королеви або видаючи їй свої ідеї і проекти реформ, немовби то розвиток її власної думки і волі. А інші громадяни й правителі королівства підледають до фаворита. Так що він себестверджується подвійно. Перше, коли «маніпулює свідомістю» королеви. Друге, коли збирає данину лес-

тошів із підлеглих королівства, включаючи еліту. В свою чергу у нього теж можуть бути подібні архідипломатичні фаворити-лакузи. І т. д. Тому питання, хто ж насправді правив країною в той чи інший час, значно складніше, ніж звикли гадати історики.

Зокрема, вірно було б говорити не «правління Л. Брежнєва», а «за правління Л. Брежнєва». Бо ж він робив все, що хотів, але тільки не управляв. Не годен був до того ні інтелектуально, ні духовно. Все, що він мав, коли був молодший — це «вовчу хватку» і вміння подобатися начальству. Підлестившись до Микити Хрущова, ставши його «другом», він у вирішальний момент зрадив і Микиту, і всю його демократичну лінію. За спиною в нього стояв сталініст Суслів і вся бюрократична кліка. Хто ж це такі? Існує поняття «правлячі кола». Але мені ще жодного разу не доводилося бачити теоретичної «розшифровки» дії цих «кіл», їхніх способів впливу на життя країни не тільки у нас (що зовсім не дивно через повну секретність державної діяльності), але й на Заході. Говорять і пишуть недоказово, непереконливо, упереджено. Наприклад, у нас є догмою, що «править партія», що вона «авангард робітничого класу» і, отже, по суті, править «пролетаріат». Дуже своєрідний у нас «пролетаріат» з персональними чорними (!) «Волгами», персональними дачами і курортами, спецмагазинами і навіть із особливим карбованцем. За той карбованець можна купити значно більше і якісніше, ніж за народний. Можна обміняти його на валюту й поїхати на західноєвропейські курорти. Можна, все можна!

Запитаєш робітника: «Оті, що роз'їжджають в чорних «Волгах», — то ваш авангард, живуть вашими інтересами?». — «Та ні, — відповідає із злістю. — Гусак свині не товариш». Запитаю партійного філософа з університету: «Ви правите?» «Сміється, — каже. — У нас виділилася так звана «партійна еліта», яка нікого не допускає до державної кормушки. Спробуй-но тільки когось критикнути, виявити хоч краплю сумніву — як тебе вмиль викинуть з роботи й філософії. Якщо не опинишся в тюрмі, то в чорних списках і під «скляною колбою» неодмінно... як вільнодумець. Вам же мусить бути відомо, що поступити на філософський факультет (та інші суспільні) можна тільки маючи рекомендацію обкому партії. А після закінчення — не одержиш допуску до філософської діяльності без партійного квитка!» — «Але у Вас же все гаразд.

Ви архіправовірний марксист, маєте партквиток, викладаєте в університеті...» — «А їм наплювати на мою правовірність! Потрібно бути не переконаним марксистом, а **лояльним** — Ви мене розумієте. Оскільки ж я справді хочу правди і добра, хочу чогось навчити, щось змінити — то на мене накинута зграя хортів як на чужого. Не дають ні захиститися, ні читати лекції... От тому і п'ю по-чорному. А на горілку заробляю, пишучи іншим людям докторські дисертації». — «Це тим самим, які Вас потім їстимуть живцем як чужака?!» — І подивився я на нього жалюючи і зневажаючи водночас*.

Повертаючись до лакуз і фаворитів, справедливо буде сказати, що без впливу знизу вгору неможлива була ніяка кар'єра і ніякий поступ в грубо ієрархічному і централізованому суспільстві (суперсоцумі). Вона й так здебільшого нагадує кар'єру внаслідок смерті начальника. Інша річ, що подібна влада обов'язково дегенерує, оскільки лакузи мають перевагу перед людьми честі і таланту...

Через призму себествердження ми можемо збагнути джерело діяльності й боротьби не тільки начальників і лакуз, але й порівняно незалежних знаменитих діячів. Чому, наприклад, професор Микола Амосов в свої 65 (а тепер уже 75!) років робить щоденно по дві складні й надскладні операції на серці? Скажуть, бо він добрий, бо він це **любить**. А чому любить? — запитую я. Бо **втілює** якусь глибинну потребу себествердження — через боротьбу, волю, творчість і любов! Все заразом або щось одне — таємниця. Головне, що нутро його випромінює такий дух дуже владно. Через випробування і гарт, через працю і громадську діяльність — до зірок, до слави, до себествердження. Це останнє у нього просто несамовите. Виступає наш хірург і як письменник та публіцист, і як громадський діяч та лектор, і як популяризатор гігієни праці та харчування. Нарешті, він прагне охопити кібернетику, щоб пізнати мозок і організм людини, її здоров'я всебічно. «У мене, — заявив він нещодавно по телебаченню, — не марксистсько-ленінський світогляд, а природничо-научо-

* Це було, кажуть тепер, в часи «застою». Тепер нове керівництво, але партійні кадри — ті ж самі. Історичний експеримент полягає в тому, чи можуть ті ж люди «перебудуватися» й керувати розумно, справедливо, відкрито й демократично. Гадаю, без допомоги знизу — не зможуть...

вий... На базі біології і кібернетики... Людина — істота не просто соціальна, а біо-соціальна...». Хоч в цій думці оригінальності мало* (певно, Амосову відомо, що за розробку «Соціобіології» американець Уорт (здається) ще 1975 року одержав Нобелівську премію), але сама заява по телебаченню людини про свій «немарксистський світогляд», очевидно, перша за всю історію «диктатури пролетаріату». І в цьому — неабияке себествердження. На щастя, воно потребує не тільки волі, а й Мужності. Гадаю, що волю і мужність себествердження в Амосова стимулює повсякденне заглядання в очі смерті... Але скажуть, чому ж тоді інші хірурги не такі відомі, не так прагнуть себествердження? Прагнення прагненням, але здійснитися воно може тільки пропорційно «Я-волі», що закладена у нас генетично та вигартувана життям, і величині та широті здібностей. Потім, «заглядання в очі смерті» відбувається не тоді, коли хірург ріже пацієнта, як чужого собаку, а коли він перевтілюється в нього, коли він його любить, як самого себе, коли кожен його біль є своїм власним болем, коли його смерть дорівнює власній Смерті. В такому разі хірург перебуває в «пограничній ситуації» — перед жахом самого Ніщо. Себествердження є ключем до багатьох проблем. Наприклад, рідна мова. Чому науковці, навіть в столиці української культури — Львові так легко зрікаються рідної мови в своїх публікаціях? Зрозуміло, що заради експансії свого «Я-світу». Це себествердження вшир. «Мене, мовляв, читатиме весь Союз!» А п'ятдесяти мільйонів народу тільки в одній Україні йому, бачите, замало?! «І кар'єра буде легшою і більшою», — думає він собі. Але тоді чому письменники проти? Бо в них навпаки: з втратою мови втрачається і читач — ті душі, в яких можна себестверджуватися. Війна за збереження мови глибока. Передусім оновлення запущеного поля, розпушення і збільшення ріллі, в яку можна сіяти зерна свого Слова і стверджувати свій «Я-світ». Потім, це себествердження вглиб, в корінь — через духовність народу. На іншому полі, в іншій мові, серед іншої культури письменник перестає бути

* Хочу зауважити, що Амосов далеко не є для мене авторитетом, особливо як метафізик. Я навіть ніколи не чув його власними вухами і не бачив своїми очима. (Хоч таких можливостей скільки завгодно). Знаю, бо слухами земля повниться. І це вже **моє** себествердження...

«народною душею». Нутро письменника промовляє словом. А слово його — вся рідна мова. І це вже не просто засіб спілкування, а вираз глибинного існування.

Міщанство. Міських обивателів ще називають міщанами. Скільки віків філософи і публіцисти не кричать про те, яка це страшна гадина, а міщанин живий і успішно розвивається. Суть його можна ще виразити так: *мати, але не бути*. Бо *мати* безпечно, а *бути* ризиковано і потребує особливих додаткових зусиль. «Мати» — то лише мати захист і забезпечення «первинними потребами» (по суті, тваринними, що на додачу спотворюються розбещеністю людської уваги). А «бути» потребує справжнього себерозвитку, великої праці над собою, творчості, мужності і боротьби... Причому боротьба ведеться не за очевидні для міщанина реалії, а здебільшого за абстрактні ідеали й принципи. Міщанин же погано відчуває конкретику абстрактного. Наприклад, якщо йде боротьба за суспільну справедливість, за людські права, — то вона йому байдужа. Він не годен доперти, навіщо ризикувати, коли це його не зачіпає особисто, коли він захищений і забезпечений... щодо «мати».

І все ж таки міщанин своїм Нутром десь відчуває, що ті, хто є — існують на вищому і глибшому рівні. Тому їм заздрить і ненавидить; або в кращому разі примазується до їхнього товариства — товариства внутрішньо дужчих і багатших світом...

Тут один чоловік, коли зустрічається зі мною, такий патріот, так йому болить, такий він вояк за рідну мову і культуру, що ну. «Але, — кажу йому, — критерієм того, хто Ви є — Ваші діла. А діла такі. Один син вчиться на російській філології й зневажає українську — *рідну*. Другу дочку Ви самі відвели до російської школи, хоч поруч українська. Тепер вона не здатна написати твір українською мовою. Але почався рух, — і вона вже хоче оволодіти. Так Ви їй наймаєте вчителя з того, що вона знає, — російської, а не того, чого вона не відає й про що Ви так галасуєте!» Щоб переконати його пошукати вчителя української мови й літератури, довелося доводити, що це зараз їй *вигідно*. І це було огидно...

Припустимо, цей чоловік дурнуватий. Тому в нього не сходяться кінці з кінцями. «Що з того, що Ви є, коли у вас *нічого немає*?!» — заявив він якось мені. Припустимо, він не може мати якихось претензій на *буття*, на

Індивідуальність, тому як може, так і пристосовується. Однак, життя повсякчас свідчить, що можна мати всі здібності — і не мати себе самого — *не бути*. Такі люди без глибоких і міцних коренів. Вони — зайві у цьому світі. Тому й ставлять головним завданням — *пристосуватися тут і тепер*. Задля цього робиться все: налагоджуються вигідні зв'язки, демонструється лояльність — аж до сексотства! — ведеться боротьба за становище, зокрема, через шлюб з розрахунком, колективні випивони й інші непристойні розваги, коханки, зловживання владою, хабарі, злочинність. Особливо безпечно бути прикритим високою посадою та писаним чи неписаним законом. А коли посада і закон прикривають злочинність, то до неї всіма силами рвуться обивателі-злочинці. Ми тепер знаємо, які у нас бувають не тільки міністри, а навіть генеральні секретарі партії! Більшого свідчення проти державного беззаконня важко навіть вигадати*.

Цим людям необхідно відчувати своє «майно», свої зв'язки, своє становище, свою владу, — бо існують вони зовнішньо. Тому їм страшно перебувати на самоті. А ось таким, як мій Орест, зовсім не страшно бути самому. І навіть дуже приємно. Бо у нього великий внутрішній світ — з великими і абстрактними понадцінностями. Так само й у Князя. Самотність у них не самотня, це творчий стан... Складніша справа з їхнім товаришем Ейком. У нього є і здібності, і духовність, але немає поки вісі, стрижня, значної ідеї, довкола якої все оберталось б чи кріпилося. У нього відсутнє поле, на якому можна було б посіяти духовність і талант. Потрібні Любов і Ненависть, Віра і Надія, Помста і шалене прагнення себе-ствердження...

Себествердження вихлюпується на всі простори «Я-світу», на всіх рівнях Природи. У кожного Принату — своє себествердження. Так, для духовно-соціального

* Доречно тут поставити запитання, яким чином може бути створена «правова держава», коли виключаються в принципі опозиційні сили і реальний контроль знизу — від народу. Кооперативний фільм «ЧП районного масштабу», який у Києві показували лише кілька днів в кінотеатрі «Київ», дає яскраву картину того, як робиться комсомольсько-партійна кар'єра. «Дорога, — заявляє перший секретар комсомолу своїй дружині, — я працюю не тільки головою, але й печінкою». Вшанування його стрибка в другі секретарі обкому бюро комсомолу проводить в сауні з лукулловим випивом і голими бабами...

(властиво, для соціального із знаком «+») ствердитися означає насамперед — завоювати громадський авторитет, пошану і вдячність та, головне, любов. А цього можна досягти лише завдяки моральному себевдосконаленню, сумлінній «службі» та, нарешті, соціальним успіхом. Але **заслуженим успіхом**, а не «липою»: коли без тебе ніяк не можуть, коли тебе просять, коли ти повинен зайняти високу посаду заради загального добра. Наприклад, ти не повинен палець об палець вдарити для того, щоб тебе обрали доцентом, окрім сумлінної праці. В тому розумінні — щоб не чинити собі ніякої самореклами, не користуватися зв'язками, не бути лакизою... «Нехай тебе люди самі оцінять!» — наполягають моральні ідеалісти.

Дуже важливим є відношення до безсмертя. Духовно-соціально-гармонічний прагне безсмертя через «добрі діла» і людську пам'ять про них. Через релігію морального себевдосконалення в громаді. Будь-яке інше самозвеличення — гріх. Подібно до того, як незароблені чесним трудом гроші*.

Найвиразніше себествердження проявляється в духовних. Особливо яскраве воно серед творців. Кожен з них прагне бути визначною Індивідуальністю, визначною людиною і поширити свій вплив на весь духовний світ. Тому, наприклад, Арістотель зрікся свого вчителя Платона, Христос нищив морально «книжників і фарисеїв», тобто вчену еліту свого часу. Лютер — католицьку та атеїстичну ідеологію, Гегель діалектично «заперечив» усіх своїх попередників, Шопенгауер і Кіркгор — кожен по-своєму — Гегеля.

Маркс — і Христа (як неіснуючого), і Гегеля, і навіть своїх попередників-однодумців (але скориставшись гегелівським «діалектичним» способом). Для Ніцше актуальним був не Маркс, а Христос. І він не просто його

* До речі, духовно-соціальні ніколи не приймуть абстрактно (апріорі) капіталізму, якщо теоретично мають більш комуналістську альтернативу: «Нехай в бідності — але в рівності!». Це, по суті, основний догмат соціальних із знаком «+». Пролетарій «за» колективізм не так тому, що він колективістський за своєю природою, як тому, що заслабкий для себествердження в якості промисловця або інтелігента. В свою чергу інтелігент прагне тісної громади. І тому готовий чималим жертвувати «для загального добра». Добре. Тільки це може втілитися лише внаслідок насильства однієї частини населення над іншою — іншими Принатами. А потім усі разом попадають в лапи бездушної, бездуховної і безталанної бюрократії...

нігілістично відкинув, як Маркс, а, визнавши його історичне існування, вдарив під самий корінь — конструктивно: створивши свою «антихристиянську» етику і водночас поетичний шедевр «Заратустру», в якій з погляду мистецтва сперечається з самою Біблією.

В галузі психології Фрейд створює інше «антихристиянство», розчищаючи дорогу для сексуальної емансипації і водночас — анархії. А Юнг зпротестує Фрейда, доводячи, що сутність людини не зводиться до сексуального, що **лібідо** далеко не тільки одна сексуальна енергія. І взагалі, вибудовує значно «культурнішу» теретичну систему і програму психотерапії. Адлер зводить до мінімуму значення сексуального і розглядає особу через призму, близьку до Ніцше — «воля до влади».

У мене особисто в свою чергу є бажання зробити з усіх них «труп». Але, збагнувши демона себествердження, утримуюсь від критики. Моя справа — первісно глянути на людину і життя, **неупереджено** (а для цього найкраще щонайменше знати!) — і будувати **на новому місці**, а не руйнувати творчі здобутки своїх історичних попередників, розчищаючи від них будівельний майданчик для себе. Тобто мені хочеться відкрити нову незвідану землю і не бути таким упередженим і однобічним, як це трапляється, коли себестверджуєшся коштом інших, борючись з ними. У мене стільки власних почуттів і думок, що немає ніякої потреби засмічувати голову чужими. І нехай читач не думає, що я «вивчав», що я «знаю» усіх тих людей, про яких, буває, висловлююсь. Просто, коли копаєш глибоко, то розумієш з найменшого натяку, яким шляхом рухався той чи інший творець. Бо перебуваю у першоджерелі всього — в житті.

Можна сказати: «Коли хтось не знає чогось і не посилається на інших — тоді то **не наука!**». Згоден. В «Ієрархії» — чітко показано, що методологія, а тим більше метафізика — не є наукою. То є образ світу визначної Індивідуальності. І коли в якомусь творі постійно посилаються на авторитети — це вже свідчить **проти** духовної Індивідуальності автора, як пристосування його до сильніших, до соціуму або, висловлюючись інтелігентно, — **до культурної традиції**. В свою чергу, це імпонує читачеві-споживачеві. Бо він же стверджується більше тоді, коли автор скромніший. Тим більше, що в його позиції є об'єктивний резон: не один чоловік мудрий

на світі, не один він знає правду — і не один він може вмістити *всю Істину*. Тисячі особистостей думають і працюють сьогодні водночас над подібним і тисячі творили в історичному минулому людства. Таким чином, посилення стало обов'язковою нормою і навіть критерієм науковості. Але скажіть на милість: глибина думки і твору хіба доводиться тим, кого ти там начитався?! І яка широта твоєї ерудиції?! Перекоаний, що ні. Соціологи вірно підмітили, що коли посилення надто багато — праця не має *жодновартості**. Є тільки один серйозний резон тих занудних цитувань і посилення — страховка від плагіату. Однак, духовному себествердитися через плагіат неможливо. Навпаки, то є свідченням його неунікальності, приниження його Гідності, його творчої сили. «Я-світ» — це країна. Можна визначити її зовнішні кордони (то є посилення, солідаризація і/або критика). А можна просто викласти її внутрішній зміст; відобразити її суть, а не межі. Тоді немає потреби ні накреслювати кордони, ні оповідати про те, що робиться та робилося за тими кордонами. Про все те читач, при бажанні, може узнати з довідників...

Себествердження потребує боротьби. І навпаки: майже всяка боротьба є себествердженням. А найбільше — боротьба творча, «ідейна» — серед духовних. Звідси походить те, що я називаю *парадоксом себествердження*.

Парадокс себествердження. Суть його в тому, що навіть у тих виключних випадках, коли Індивідуальність зрікається «світу» — це теж себествердження. Ствердження своєї сутнісної вартості, свого безсмертя. І навіть в тих випадках, коли жертвують власним життям заради Правди чи Істини. Через те так звана *істина* чималою мірою залежить від індивідуальної волі творця, від його прагнень.

Для мене особливо вражаючим було відкриття, що навіть у релігійному акті себезречення особа себестверджується! Так, церква євангелістських християн-баптистів майже первісно демократична. Але ж люди там далеко не рівні — ні за своєю духовною силою, ні за своїми здібнос-

* Нерідко я навмисне обираю діалектичні слова, бо вони найкраще передають *смак* думки і почуття. З тої ж самої причини — не дотримуюся граматичних правил, особливо — пунктуації. Нові горизонти потребують і нових слів, і нових знаків.

тями, ні за «вагою» Принатів. Так ось, завдяки братству віруючої громади ті, хто нижчий і слабший, стверджуються через підйом, посилення і розвиток. А ті, хто стоїть вище (саме вони поводяться парадоксально) — через зречення своїх переваг над іншими, альтруїстично даруючи їх на громадське добро. Іноді це останнє нагадує мазохізм, а також себезнищення. Особливо, коли зрікаються творчості... Мотив тут духовно-соцумальний. У менш розвинених соцумально-духовний... Терези врівноважуються... Індивідуальність кладеться на жертву алтареві рівності... Завдяки подібній себепожертві утворюється міцна як кремінь громада. Зрозуміло, що без фанатичної віри в Бога, який дарує безсмертя і вічне блаженство, особа не змогла б піти на жертву своєї Індивідуальності. Отже, жертвуємо меншим заради більшого...

Тим більше, що існує досить сильний земний поштовх: себествердження кожного зокрема веде до *відчуження людей* внаслідок несумісності їхніх інтересів. (А себествердження, до речі, це і любов людей до тебе і твоя потреба іншим. Але про це буде далі). І навіть більше того — до *відчуження людини від природи* — умови її власного життя. Це відчуження знімається лише в особистостях, які поширюють свій «Я-світ» на весь народ — через свою любов до нього, до землі і природи, до мови і культури... через боління його болями... Любов як до самого себе, біль як свій власний біль... Таких називають *духовними**.

А чим більше відчуження, тим більше виявляється потреба бути потрібним. Вона теж є гранню єдиного Нутра. Що досить очевидно уже з нашої потреби любові...

Потреба релігії. Себествердження веде як до єднання, так і до відчуження. Причому спочатку більше відчуження, а єдність людей — як реакція на нього. Неважко помітити, що поштовхи до релігії йдуть як зверху, від наших ідеалів, так і знизу. Релігія прагне виправити згубні

* Досить очевидно проглядається зв'язок духовності із внутрішньою суперсоцумальністю. Тому здається, що не тільки патріоти, але навіть і шовіністи можуть бути віднесеними до духовних типів. Різниця в моралі чи глибша? Гадаю, глибша. Філософи свободи давно зрозуміли, що воля пригнічувати є теж *неволею*. Гнобителі — теж раб. У кожній медалі є лицевий і зворотний бік.

наслідки людського Нутра в соціальному житті. Тому головною віссю її є моральні заповіді, **етика**. Абсолютна етика може бути побудованою лише на незаперечному абсолютному авторитеті — Бозі. Такою ціною релігія протистоїть свавіллю себествердження. Але сама досить легко попадає у ті ж самі тенета кружним шляхом. Бо Церква, як усяка організація, прагне експансії і влади... Релігія, звичайно, переважно для слабких. Але деякі сильні теж співчують слабким, теж хотіли б поділитися своєю силою «з братами». І хотіли б мати відповідну ідеологію виправдання для цього. Щоб їхнє благородство винагороджувалось якщо не на цьому, то на тому світі. І тим більше, чим більший «+» у їхній соцумальності. Не треба тільки забувати, що Природа — вже далі від Нутра: наслідок виховання, існуючої моралі і тої ж самої релігії (в атмосфері якої багато людей майже буквально народжуються).

Найпоширеніший тип соцумального себествердження — прагнення попасти в елітарний соцум, у групу виняткових людей. Якщо не за своїми здібностями, то за своїми поглядами і, може навіть, фізичними даними (як-то група спортсменів-рекордсменів) або за становищем у структурі влади. Для інтелігента (і можливо, для всіх) найпрестижніший елітарний соцум на ґрунті культури. Проте, чим елітарніший соцум, тим більше жадова і тим тяжче ствердитися й конкурувати. Досить тільки глянути на Спілку письменників та на акторські групи театрів, щоб не залишилось ніяких сумнівів. На цьому легко грають політики, встановлюючи різноманітні конкурси та премії... звання і орденочки, які зовні забезпечують (стверджують!) становище митця і його матеріальні умови життя... Наприклад, лауреатів Сталінської премії друкували позачергово...

Усі мої приятелі люблять народ, але не менше прагнуть бути серед культурно-духовної еліти.

Ор: У світі кожен живе в своєму товаристві. Великий художник слова мені не товариш: погано переношу такий глибокий й розпачливий песимізм. Я хоч і аристократичний, але ж здорового селянського кореня. Потім, завелика віддаленість від того, що я сам приймаю за реалії. Тому ж і Стефаника не дуже люблю...

— Отже, нехай їх навіть не буде!.. Це теж себествердження, і теж влада: свавільне ігнорування неприємної реальності. Нехай то буде навіть **велике мистецтво (!)** — наголосив я. Сталін в таких випадках чинив просто по-монгольському: «секір башка».

Ор (незворушно): Ти мені скажи краще ось що: людське Нутро, по-твоєму, індивідуальне чи універсальне?

— Доречніше тут запитувати, чи його силу виражено у великих прагненнях та установках унікально, чи у всіх подібно. Відповідаю: і перше, і друге. Якби підвалина людської «Я-волі» була одноманітна, то неможливе було б таке суттєве розмаїття людських світів. Неважко показати, що відмінних зовнішніх умов розвитку й існування та випадкового шляху індивідуального досвіду для цього недосить. (Показати чи самому можна пересвідчитись, спостерігаючи за близнюками. Вони нерідко ростуть надто відмінними). Як тільки я кажу чи пишу «Я-суть» або «принатне Нутро», — то тим роблю наголос на індивідуалізації. Тобто на глибинному гласі індивіда — стати Індивідуальністю. Це дух творчості, боротьби і свободи... За унікальність, за позбавлення своєї анонімності у світі і відчуття своєї неповторності в житті і історії...

Ор: А як все це виглядає з релігійної точки зору?

— Наприклад, буддійська традиція веде до погляду, що суть людини універсальна. Це Будда. В мить просвітління кожен стає суттю світу — самим Буддою. Іудео-християнська традиція дещо суперечлива. З одного боку, людина водночас є часткою єдиного «святого духу» — Христа. (Якщо я правильно розумію Біблію та релігійну філософію). Гадаю, що істина — в композиції ідеї розчину індивідуального «Я» в Універсумі — Будді і європейській гуманістичній традиції себествердження індивідуального «Я».

ПОТРЕБА ПОТРІБНОСТІ

Тепер я продовжу тему **прагнення себевтілення**. В цій потребі корінь того явища, що хоч людина всіма фібрами свого Нутра прагне Волі, вона також і тікає від неї. Тому що боїться стати самотньою, тому що хоче бути потрібною людям, соцуму, народу — і в них та через

них втілитися як Особистість. Істота соціальна не може не боятися своєї непотрібності оточуючим людям, інституціям, суперсоцуму, культурі. І прагне, щоб про неї думали й не могли жити спокійно. Вона хоче бути потрібною своїми руками, своїм вмінням, своїм духом, своєю працею... А найкраще, коли вона необхідна своєю видатною унікальністю, талантом.

Причому навіть тоді, коли певна Індивідуальність уникає людей і стає на шлях аскези, — вона ніяк не покидає їх в своєму дусі, в своїй творчості, в своїй праці на культуру... Як чудово, коли, працюючи немовби тільки для людей, ми вбиваємо водночас другого зайця: одержуємо інтимну насолоду від труда. Вважається само собою, що коли праця творча, то і насолода присутня. Тому кожен шукає і викохує свій талант, споріднену своєму Нутру своєму талантові працю... Коли ж людину запрошують до праці і платять за неї гарну платню, створюють належні умови та дбають про моральну винагороду, тоді вона чималою мірою втішається своєю трудовою потрібністю, своїм вмінням, своїм талантом. Втішається тим, що вона не якась там нікчема, ізгой, а людина особливо потрібна... І як то кажуть: «чесно заробляє свій хліб». Така своєрідна гордість навіть простого трудівника. А що вже казати про видатного творця!.. Жаль тільки, що на цій потребі і на цій гордості дуже легко грають різної масті «вожді». Буває, що так звану «творчу інтелігенцію» купують оптом. І служить вона Сатані в благородній Масці, доки він живий...

Праця обіймає таке велике місце в житті людини, займає основний час її активного життя, тому необхідно більше зупинитися на цій основі індивідуального і загального добробуту. Тим більше, що ми кидаємо свій погляд з глибини людського Нутра і висвітлюємо поверхню нашого життя.

Праця. Як писалося мною раніш, деяка частина людей в соцумі трудиться лише тому, що іншого способу «законно» обійняти в ньому належне місце або просто користуватися певними благами немає. При цьому дехто з них надривається понад норму... Трудові стосунки, і особливо добровільна праця понад норму, пов'язані із загальною і фундаментальною особливістю людини — несамовитим прагненням *себествердження*. Це поєдну-

ється також із *снобізмом*. Кожен хоче забратися вище в суспільній ієрархії або просто в системі суспільних оцінок — і таким чином почуватися важливішим, потрібнішим. І не лише з Нутра, але й звідусіль із середовища йдуть відповідні підштовхуючі мотиви й стимули. Формами себествердження є не тільки так звані «трудові успіхи», а й спортивні досягнення, соціальний статус, багатство, влада, сила, слава, авторитет, престиж професії, моральна досконалість (зокрема, своєрідна чесність бізнесмена) і, нарешті, творчий геній. Але в кожному разі незвичайні досягнення потребують труда більше, ніж таланту.

Головне, на чому я наполягаю, те, що людина потребує праці як виразу своєї потрібності. Людина почувається потрібною, почуватися втіленою тою мірою, якою вона здатна щось робити, трудитися. Звідси можна збагнути, чому жінки пов'язують свою емансипацію із можливістю працювати нарівні з чоловіками. І готові жертвувати при тому навіть своїми дітьми... — їхнім вихованням і розвитком. Для експерименту варто запропонувати одруженим і сімейним жінкам не працювати, а їхнім чоловікам зробити відповідну добавку в сумі їхньої зарплати. Дивовижно, але *не захочуть*. У Києві соціологи подібний експеримент ставили на одному з великих заводів.

Але, скажуть, чимало жінок мріє позбавитися від каторги і знайти чоловіка, який би утримував. Це справді так. Але не тільки тому, що вони працюють заради шматка хліба, — і ніяк не втілюються. Не на будь-якій праці людина відчуває глибинне вдоволення, а на спорідненій своєму Нутру або з чимось таким супроводжуваним працею, що переживається як себевтілення, як себествердження... Завдяки потребі потрібності як своєрідному способу себевтілення й себествердження, ми можемо зрозуміти, чому бізнесмен-мільйонер каторжно працює, керуючи заводами, тоді як міг би спокійно жити на ренту. Скажуть, він жадібний, він любить владу. Однак бувають випадки, що власність він одержав у спадок, що жадібність йому не властива, а влади він міг би досягти ще більшої, скажімо, на політичній ниві. Тоді можуть сказати, що він підтримує сімейну традицію... Це може бути правильно, але то тільки крапля правди. Частіше всього головну роль

відіграє саме ота **потреба**. В поглядах працівників фірми він постійно відчуває надію на нього — що він годен забезпечити успішний розвиток фірми (і працюю та добробутом усіх своїх працівників); що він гідно несе відповідальність, що він забезпечує багатьох людей шматком хліба з маслом і солідною чековою книжкою про чорний день на додачу. Що він в будь-якій ситуації годен вигадати щось таке, щоб усім була праця і всім було цікаво. Що він наче батько великої сім'ї... Якщо все це уявити і додати до того, що у бізнесмена сила творчих проблем (це ж постійна й інтенсивна конкуренція!), то можна цілком його зрозуміти: утримує його в «каторзі» потреба, себеутвердження, себествердження*. Мені доводилося спостерігати подібного типу «бізнесменів» у нас — ще задовго до ідеї перебудови і приватних фірм...

Через цю призму можна успішно оглянути й протилежний полюс — **безробіття**. Безробітні почуваються неповноцінними навіть тоді, коли у них є все для прожиття і коли вони одержують таку солідну допомогу, яка й не снилася нашому працюючому інженерові або педагогу... Він прагне працювати... будь-що. І його соціальний мотив закладений в самому Нутрі, а не тільки вихований. Безробітному доводиться перебувати мало не в пограничній ситуації: що його руки і розум не мають ніякого сенсу, бо нікому не потрібні. А всі інші руки й голови мають, бо необхідні, бо цінуються. В такому разі його неповноцінність оче-вид-на. Це майже те саме, що й ім-потенція. Звідси й людська мораль.

Скажу більше: особу далеко не так жахає експлуатація, як ми звикли бачити через окуляри кабінетного інтелігента-гуманіста. Головне, щоб їй діставалася порівняно достатня частка. І щоб було «людське ставлення». Парадокс полягає в тому, що особа може навіть тішитися тим, що вона потрібна як об'єкт експлуатації!.. Дехто, напри-

* У мене таке відчуття, що в Радянському Союзі вперше звучить позитивне розуміння людей бізнесу. Нам мало не з колиски вбивали в голову, що це експлуатори, кровопивці, людожери. Хоч доля правди в тому є, але уявлення надто застаріло. Успіх фірми в жорстокій конкуренції неможливий, коли робітники не шануватимуть свого «хазяїна», не буде натхнення. А потім, експлуатувати людей можна значно жорстокіше і бездушніше — без будь-якого ризику і відповідальності, а завдяки бюрократичній владі...

клад, чітко розуміє, що йому виплачують на руки лише десяту частину заробленого — і мириться. Особливо, коли ті 9/10 одержує не хтось конкретно, а анонімна держава. В такий спосіб буржуазна експлуатація досить легко й непомітно може змінитися значно більшою й безглуздішою бюрократичною експлуатацією. Бо бюрократ не несе відповідальності. Бо він ні з ким не конкурує. Бо він нічим не ризикує. Йому досить тільки виявити «лояльність» до вищого начальства... Наслідок цього — моральна деградація суспільства.

Ми можемо збагнути американського фермера. Виявляється, що він працює значно більше, ніж робітник міської фірми, а одержує за годину вдвічі-втричі менше. **Себеексплуатація!** І що ж: фермер цього не лякається. Бо він знає, що його руки й розум потрібні землі, потрібні господарству, потрібні всім американцям. Його гідність трудівника полягає в тому, що він годує **сам** 50 чоловік американців — і ще більше з тих 17% населення всього іншого світу, яких забезпечують американські фермери (а їх всього 2% від усього населення США!). Скільки народу він годує! І скільки може померти, якщо він — американський фермер — стане неспроможним!

Нарешті, не будемо забувати, що перед ним постійно стоять творчі проблеми: коли посіяти? коли і якого додати добрива? коли жати? кому і як продати? Що, скільки і як зберегти? Йому постійно дорогий Час. А що ще потрібно простому чоловіку для щастя?! Потреба праці нерідко робить життя людини парадоксальним.

Безробітна (і бездітна) журналістка: «Якби Ви тільки знали, який це жах, коли не потрібно вставати рано й поспішати до праці!»

Ус: Жах, сподіваюсь, не через втрату звички, а від почуття своєї непотрібності суспільству, людям...

Ор: Але ж Ваша журналістська праця була суцільним безглуздом — проти Ваших переконань... таких, до речі, сильних... Ви ж ходили на панель?!

Ж: Зате я допомагала людям...

Ус: Ось до чого ж іноді доводить потреба потрібності!.. А втішитися завжди можна, наприклад, тим, що ти допомагаєш людям друкуватися... Тим часом Ваша допомога дружині тисячokrat вартіша! (?) Ніхто сер-